

ЧЛАНЦИ

Миленко Патковић

ВОЈНЕ АКЦИЈЕ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ И БОКЕЉСКИХ УСТАНИКА ИЗ 1882. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ САВРЕМЕНЕ ШТАМПЕ

Од савремена када у нашим земљама јачају националноослободилачки покрети, под утицајем националних покрета западне Европе и средњоевропских земаља, долази до формирања одговарајућих економских, културних и политичких програма код јужнословенских буржоазија, а напосе код најбројнијих — српске и хрватске. Ту појаву можемо пратити од почетка, а њезино јачање од друге половине 19. столећа. То је период када долази и до формирања грађанских политичких партија које имају своје програме. У пропагирању својих програмских начела политичке странке служе се тада најмоћнијим средством пропаганде — штампом путем које преносе, на своје присталице и истомишљенике, своје политичке ставове. Ови листови су са посебним интересом пратили устанке и ослободилачке покрете у нашим земљама.¹

Успехе херцеговачких и бокелјских устаника 1882. са одушевљењем је пратила опозициона штампа у свим нашим земљама, а напосе онима које су биле под Аустро-Угарском. То је сасвим разумљиво с обзиром да је она представљала одређене политичке странке које су у свом програму имале окупљање јужнословенских земаља и њихово ослобађање од страних држава и њиховог утицаја. Многи ступци, обично на насловној или на другој страници, посвећени су овим догађајима, славећи успех, самопрегор и борбену

¹ „Почетком овог века Жорж Вајл је истакао нужност проучавања штампе као историјске грађе за онај одсек политичке историје, који је почео великом француском револуцијом 1789. године. Поглавито у Западној Европи и Сједињеним Америчким Државама већ деценијама се обрађује историја, и то у облику подробних монографија, не само појединих раздобља или струја у новинарству него и посебних листова и часописа“ („Политика“ 18. X 1980, стр. 10 — „Огледало јавног живота“, рецензија поводом обелодањивања књиге Василија Крестића „Историја српске штампе у Угарској 1791—1914“).

вештину херцеговачких устаника, који су иако голоруки и малобројни у вишемесечној борби против надмоћних аустријских формација постигли значајне борбене успехе на широком фронту од кривошијско-бокељских страна преко херцеговачких и босанских до Дрине и Лима. *Позор и Застава* се у томе посебно истичу. Новосадска *Застава* је свакодневно пуна четири месеца, у време трајања најјачег интензитета херцеговачког устанка, доносила рубрику под насловом КРИВОШИЈСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКО-БОСАНСКИ УСТАНАК. Иначе, ваља напоменути да се *Застава* радо читала у Босни и Херцеговини, иако је тешко могла да продре у овај наш крај због аустријске цензуре, а слично је било и са листом *Народно ослобођење* који је излазио у Београду. Да би спречила продирање таквих листова Аустро-Угарска је забранила њихово допремање у Босну и Херцеговину, а то је учињено разним уредбама управо у време херцеговачког устанка.² То је Аустро-Угарска чинила из простог разлога што је знала да ова наша прогресивна штампа има велику улогу у пропаганди устанка и популаризацији код народа устаничких успеха и њихових вођа у свим нашим земљама, а посебно у Босни и Херцеговини. Уосталом, већ су имали искуства из бокељског устанка 1869. године, када је сва југославенска напредна штампа била на страни овога устанка, а то је Аустро-Угарска доживела као баук југословенске пропаганде, писане и усмене. „Већ тада Милетићева ЗАСТАВА на својим првим страницама, ствара појачано национално-ослободилачко узбуђење, и супротставља се бечкој и пештанској штампи, режимској, која се просто такмичила у сумњичењима и оптуживањима не само редакције ЗАСТАВЕ, него и Светозара Милетића, Луке Вукаловића, бокељских устаника „црногорских конспиратора“, „великосрпских политичара“, „југословенских пропагандиста“, „панславистичких агитатора“ итд., итд.“³

Застава је већ 1869. године била највећи бранилац бокељског устанка, а њен творац и оснивач Светозар Милетић помагао је сваки национални покрет у јужнословенским земљама. Његова *Застава*, као опште гласило националне мисли, величала је ову борбу из дана у дан и давала јој блиставу славу правог херојства. Његов најближи саборац и сарадник Михајло-Полит Десанчић писао је у *Народу* (бр. 35/1870.): „... Бечки Реихсрат и немачки доктори мишљаху да са Бокељима као са гомилом варвара имају посла, па да у име културе и цивилизације имају право узаптити крв варварску у интересу и у корист немачке Аустрије, те хтедоше увести тзв. „одбрамбени закон и у Боки“ И крв би проливена, али се одбрамбени закон не могаше увести... Аустрија није могла бокешки устанак угушити. Јунаштво бокешко беше дивно, величанствено... Српски соколови, та шака Бокеља, потресосе велику Аустрију, од-

² Никола Стијеповић, *Херцеговачко-бокељски устанак 1882*, Београд 1963, 103.

³ Др Коста Милутиновић, *Бокељски устанак и Вагнерова афера*, Историјски записи, 1—2/1958, 17—64.

бише прдну војску, те на послетку они диктираше мир —Кнежлазу“.⁴

С обзиром на улогу српске слободоумне либералне странке, на челу са Светозаром Милетићем, у Војводини међу српским грађанством, као и у осталим нашим крајевима, Застава као орган Милетићев, и његове странке, највише је био читан лист у Босни и Херцеговини. Он је формирао јавно мњење, па је од релевантног значаја погледати како је лист преносио информације о устанку међу своје читаоце. Данас, када прегледамо чланке о томе, не можемо да се отможе утиску да се ради о прворазредним историјским изворима, јер и на дистанци од сто година можемо много шта закључити, а компаративном методом доћи и до битних закључака о збивањима о којима је Застава тих дана писала, и то слободно, жустро и полемично са свим режимским листовима који су излазили у Монархији.

Што се тиче *Позора*, листа хрватске неодвисне странке, Штротсмајерове оријентације, разуме се да је он имао велику улогу у свим хрватским земљама, а посебно у Славонији: ту је највише и читан, с обзиром да управо та странка има своје најјаче упориште у овој регији. Он, као и Застава, говори о овом устанку са симпатијама и свакодневно; као и Застава даје информације, за своје читаоце, о стању на устаничком подручју, нападајући службену политику и режимске листове који прилике у Босни и Херцеговини успоређују са неким дивљим крајевима у којима станује такво становништво које се може држати у покорности само путем терора, односно некаквим азијатским методама.

Због своје ослободилачке оријентације оба ова листа објављивала су мишљења опозиционих листова из наших земаља, али и из других словенских, који су са одобравањем гледали на овај устанак, а то су пољски, словачки, чешки и руски; и један део аустријске штампе писао је у том стилу 1869 (као на пример лист *Osten* (Беч), бечки *Tagblatt*, *Grazer Tabespost*, *Zukunft*, прашки листови: *Politika*, *Refirma* те *Kreuz Zeitung*, берлински опозициони лист, и *Presse*, бечки опозициони лист.⁵

Тадашња југословенска пропаганда, која је нарочито почела јачати у другој половини 19. столећа, била је уперена не само против Аустро-Угарске него и против Турске, и то ће јој остати као оријентација, коју је пропагирала нарочито штампа, све до ослобођења свих наших земаља од турских и аустроугарских власти.

Сва прогресивна штампа у Европи, а нарочито у словенским земљама, пратила је живо све устанке у нашим земљама који су се збили у XIX столећу. Писали су ти листови са симпатијама о устаничким борбама, одушевљавали се њиховим успесима и саучествовали у поразима устаника. Они су истовремено представљали одраз јавног мњења у својим земљама и изражавали ставове одређених

⁴ Предраг В. Ковачевић, *Гаврило Родић у светлу Бокељског устанка 1869/70*, Устанак у Боки Которској 1867, Котор—Будва 1970, стр. 118—119.

⁵ Др Коста Милутиновић, н.д., *Историјски записи* 1—2/1958, 46.

политичких и класних структура. Дакле, ти листови су били верни тумачи, колико-голико, идејно-политичких стремљења јавног мњења у својим земљама. Може се слободно рећи да су кривошијски устанак 1869. године и херцеговачки устанак 1882. добили знатне просторе у свим јавним гласилима европских држава, а посебно у Монархији и словенским земљама.⁶

За разлику од прогресивне и опозиционе штампе, режимски листови су писали супротно о херцеговачком устанку: умањивали су устаничке акције и успехе, а напосе њихов одјек у другим земљама Монархије и другим словенским и европским државама. Таква је био и лист који је излазио у Осјеку *Die Drau*. Он о устанку и устаницима пише најгоре, изједначавајући устанике са разбојницима и гусарима којима су својствени пљачка и злочин, а прикривајући стварно стање на устаничком подручју, стварне узроке и мотивацију устаника за борбу, те међународни значај устанка, што ће се најбоље видети у овом приказу устанка.

Узроци, повод и ток устанка

Већ средином октобра 1881. године у полузваничним извештајима признаје се да је у Боки Которској букнуо устанак. Према тим извештајима хајдучке чете прешле су из Херцеговине у Кривошије. Оне су наишле на плодно тле, јер су Кривошијани још 27. октобра далматинском намеснику барону Родићу дали одлучну изјаву да се „они неће подврћи домобранској дужности“, а према неким вестима из Трста од тада су Кривошијани прешли у отворени отпор и прави устанак; једна чета Кривошијана ослободила је своје земљачке из рисанског затвора, који су требали да служе војску. Наведена „хајдучка чета“ има 300 бораца предвођена Стојаном Ковачевићем, потписником адресе Гледстону. Она се здружила са „домобранским ускоцима“ из Кривошија, Леденица, Камена, Убала, Мокриња и Ораховца и напада на поморска места, која су слабо заштићена. Бечка *Neue freie Presse* каже да „господин Ковачевић ратује прави рат с Аустријом“.⁷ Међутим, Застава пише да је комплетан бечки пропагандни апарат покренут у циљу доказивања да у Боки Которској нема устанка него да су се дигле само тзв. „хајдучке чете“ да пљачкају мирне грађане, пале имања и зграде, те да је одбрамбени закон у јужној Далмацији, осим појединих изнимка, спроведен. А ако је то ипак тако, пита се *Застава*, због чега Аустријанци блокирају обалу, зашто шаљу војску у Боку Которску, и због чега нови далматински намесник и командант, генерал Јовановић, изненада долази на поприште немира; то он не чини због неколико војних бегунаца. О устанку у Боки Которској извештава и *Winer Tagblatt*⁸ из којег је евидентно да су акције биле

⁶ 1869. и 1882. године у историјској науци, Зборник радова, Котор—Будва 1970, стр. 9—10.

⁷ Застава, 171, од 10. (22) XI 1881, стр. 11.

⁸ Застава, 172, од 11. (23) XI 1881, стр. 2.

раније спремане, у циљу одбране својих привилегија. Дошло је до сукоба са леденичком стражом која је имала 24 војника. Устаници су имали црну заставу са белим крстом.⁹

На отпор Кривошијана влада одговара војним мерама у Боки, а како је највећи отпор био у Кривошијама — ту су и војни сукоби били најјачи. Томе је допринео у добром делу и Стојан Ковачевић са својим устаницима који је прешао у Кривошије из Херцеговине, али су му Кривошијани наредили да мирује. Позор наводи извештај листа *Neue Freie Presse* из Трста који гласи: „Чете Кривошијана и Херцеговаца логоре на височинах Пераста и Леденице. У задње доба сливају се опетовани упади у котар Дубровачки. Становником Столива и Ластве пошло је за руком одбити навалу. Истом листу јављају из Котара, да је барун Јовановић пошло за руком препречити даљња појачања Кривошија са пребјези из Херцеговине тиме што је ударио кордон на Суторини и Жлиелих“. Кривошијани су освојили Драгаљ, тврђавицу и разорили је, као и тврђавицу Церевити, па је још остала тврђавица Леденице која доминира над цестом која иде из Рисна у Кривошије, а то је омогућило слободно кретање устаника. На мирна места, каже се у наведеној информацији, наваљују Херцеговци са Стојаном Ковачевићем на челу, који су у Боку дошли из Херцеговине да презиме (око 600 устаника). Аустрија ће предузети војне мере против устаника.¹⁰

Застава преноси мишљење дописника енглеског листа *Манчестер Гардијан* из Убала, који оповргава службене аустријске вести о устанку у Боки и назива их лажним. Истиче да устаника има око 700 бораца: 160 Убљака, око 360 Кривошијана, 80 Леденичана, а остало су Ораховчани и околина. Сви су добро наоружани, највише Мартини-Хенријевим пушкама, добрим револверима, док барута и остале муниције имају у изобиљу. Устаници нису никакви хајдуци, него борци против Аустро-Угарске, који имају стару борбену традицију, а међусобно су повезани са херцеговачким устаницима. „Међу њима влада особит ред и дисциплина. Ако би рат заиста букнуо, они су изабрали војводу, кога ће и часници и сва војска слушати. Лаж је и то, што је један дописник јавио, да се над њиховим главним станом вије црна застава са белим крстом. Усташи за сад немају заставе, а буду ли је развили то ће зајемачно бео крст на црвеном пољу, дакле црногорска застава бити“ Барон Јовановић врши стално војно престојавање и јача кордон између Кривошија, Херцеговине и Црне Горе како би онемогућио међусобну везу херцеговачких и кривошијских устаника.¹¹

Велико је незадовољство завладало код муслимана у Босни и Херцеговини због увођења војне обавезе, због чега је настао покрет за иселјавање у Турску. Они су продавали своја добра у бесцење да би дошли до неопходне готовине. Многи су се селили из Мостара, неки у Нови Пазар, а други у Цариград. Српски трговци из Мо-

⁹ Застава, 173, од 13. (25) XI 1881, стр. 1.

¹⁰ Позор, од 12. XII 1881, стр. 1 и од 24. XII 1881, стр. 5.

¹¹ Застава, 188, од 9. (21) XII 1881, стр. 1 и 189, од 11 (23) XII 1881, стр. 2.

стара, за које Позор каже да су најбољи трговци у целој Босни и Херцеговини, готово сви купују „турску“ земљу.¹²

Истовремено херцеговачке општине упутиле су представку Царевинском вијећу у вези с аграрним односима, истакавши да је хришћанско становништво стотинама година било на разне начине тлачено све до 1878. године, када је устанком желело да се ослободи. Народ је пролио крв у нади да ће стрести јарам који му је наметнула турска власт према којој је сељак био кмет, чивчија, тј. у ропском положају. И када је Берлинским конгресом, чл. 25, утврђено да ће Босна и Херцеговина потпасти под аустријску окупациону управу очекивало се да ће бити сви терети укинута. Због тога је долазак Филиповићевих трупа хришћанско становништво дочекало са одушевљењем, али је оно било краткотрајно и због тога се обраћају за помоћ Царевинском вијећу, „јербо се положај кршћанског пучанства, раје у Херцеговини, није поправио, јербо аграрно питање није ни за влас разјашњено, јербо је угњетавање кметова са стране ага још оштрије и немилосрдније него икада. Одредбом царске отоманске владе од 14. сафера 1276. бијаху дилемице и привремено уређене дужности кметова и ага и уведена подлога земљишних даћа, трећине, четвртине и петине. Подавање трећине производа сматрало се најтежим теретом, које је ипак тиме било олакшано што су аге кметовима морали набавити и предати све оруђе и потребштине за обрађивање земљишта“ Али је, међутим, Омер паша увео мимо саферске уредбе половину од више производа. Мешовито поверенство из Сарајева поново је истина увело само трећину 1879. године. Међутим тога се аге ни бегови нису придржавали, него су и даље узимали половину од више производа, а да при томе нису више давали кметовима оруђа и друге обавезе. Због овог угњетавања обратиле су се Царевинском већу представком херцеговачке општине. Овај докуменат потписан је у Требињу 16. I 1881. Потписани су општински начелници и сеоске старешине из среза љубушког и требињског.

У политичким круговима Монархије владала је озбиљна забринутост и страх због развоја догађаја у Јужној Херцеговини и Боки Которској.¹³ Због тога *Peter Lloyd* свом бахатошћу и суровошћу напада на тамошњи народ, као што напада и на Хрватску, али вара се ако мисли, да ће му псовке и претње тамо деловати, као код становитих кругова у Хрватској, каже Позор, и наводи изводе из овога режимског листа:

У Бечу већа политичких и војничких достојанственика баве се босанско-херцеговачким — јужнодалматинским проблемима, а предмети тих већања су: аграрно питање, провођење одбрамбеног закона, утврђивање порезне политике у окупираним подручјима, те политичко-административно спајање Херцеговине с Далмацијом и смиривање стања у Кривошијама.

¹² Позор, 68, од 5. XII 1881, стр. 2.

¹³ Позор, 69, од 6. XII 1881, стр. 2.

Што се тиче аграрног питања и пореске политике (пореског законодавства), она су тако тешка, истиче *Pester Lloyd*, и садрже доста опречних интереса, да се њима мора прићи озбиљно, сакупити довољно документације, темељно размотрити, а тек тада донети конкретан предлог за решење. Што се тиче политичко-административног спајања Херцеговине и Далмације жеља је да се оно што пре обави, јер истиче *Pester Lloyd*, Херцеговина је некада означавала нужно залеђе Далмације, она добија велики део живине и стоке из Херцеговине, Херцеговина је упућена на далматинску обалу у занатству и трговини. Између Херцеговине и Далмације постоје од раније најтешњи односи, док између Херцеговине и Босне не постоји значајнији промет. „Већ под турским господством сачињавале су стога Босна и Херцеговина поновно два разлучена управна подручја“. Осим тога, Далмација са своје 223 четворне миље и 445.000 становника сачињава скромно управно подручје, па би спајање Херцеговине са своје 204 четворне миље и 186.000 становника повећало опсег рада намјесништва, финансијског земаљског равнатељства и вишег земаљског суда у Задру. Осим тога, са стратегијског становишта Далмација и Херцеговина чине једно подручје. Према томе стајаћа војска у оба ова подручја треба да стоји под јединственом командом, па каже: „Географички, народно-господарствени, административни и војнички моменти састају се дакле у потреби, да се разријешу умјетно, или случајно свезани вез међу Босном и Херцеговином и посљедња земља са Далмацијом споји у једно јединствено управно подручје“ „Одциепљење Херцеговине од Босне и њезино непосредно подређење намјесништву и војном заповједништву једне аустријске покрајине би у Петрограду и Цариграду по свој прилици сматрали — једноставном анексијом. Хоће ли дакле управљачки кругови у Бечу упркос тому имати срчаности, да учине, како смо прије споменули, одредбу, коју налажу многоструки налози сходности, то ће нам показати по свој прилици већ најближа будућност“

Што се тиче провођења привременог одбрамбеног закона у Херцеговини, *Pester Lloyd* пише о непријатељском ставу херцеговачког становништва према спровођењу тога закона у пракси. Наводи се податак да је обелодањен протест српско-православне црквене општине у Мостару уперен против одбрамбеног закона који је 4. децембра предан Земаљској влади у Сарајеву, али је иначе јаки отпор који се одвија против тога закона почео још 1881. године, крајем исте, када је закон и донешен. У почетку се отпор одвијао тајно, али је Аустрија тај закон, без обзира на отпоре, морала провести. *Pester Lloyd* се пита шта хоће противници одбрамбеног закона и шта хоће православни Срби који истичу велику приврженост његовом величанству падиши и јављају се као чувари суверенитета султановог царства, а док су били под турском влашћу водили су борбу против ње, па каже: „Та иста подмукла пасмина, која данас у свакој згоди областима у запосједнутих крајинах припаљва најнепомисливије *chikane* и тешкоће, тужила се је деценија и де-

ценија најгласније на турско хрђаво господарство и потајно и јавно тражила заштиту Аустро-Угарске“.

Он Србе назива најгорим речима, изрођеном и неморалном расом која се може само силом довести у ред, и то оним методама којима Руси владају у Кавказу и средњој Азији или Французи у Алжиру. *Pester Lloyd* очекује веома озбиљан развој догађаја, али сматра да се устанак може угушити само бруталном силом.¹⁵

4. I 1882. *Позор* објављује уводник под називом „Пасмина“ босанско-херцеговачка, којим одговара на оптужбе *Paster Lloyd*а који је „оваквом божићницом даривао“ нашу браћу у Босни и Херцеговини називајући их „пасмином“ *Позор* одговара зашто је господин Фалк толико навалио на ту „пасмину“ с којом треба владати „као што владају Руси у Кавказу и у средњо-азијских канатих или Французи у Алжиру“ Пита се, сем тога, зашто га је разљутила представка српско-православне црквене општине Мостара, којом се доказује да према постојећем стању, аустроугарска влада је надлежна за војно регрутовање становништва оних земаља којима је суверен султан у Цариграду, па каже: „Није народ у Босни и Херцеговини углавио са султаном гласовиту травањску конвенцију од год. 1879. него муж „провиденције“, женијални државник, који није кроз тридесет година никакове књиге прочитао, гроф. J. Andrassy. Она конвенција изриком признаје цариградског падишу сувереном Босне и Херцеговине, аустроугарска влада само управља овиеми земљама! А уводити обрамбени закон и дизати војску спада недвојбено међу права суверенска.“

Позор даље пише да претња Аустро-Угарске да ће народ у Херцеговини прихватити немачко-мађарску културу није уродила плодом. Управо та култура крива је што је за три године окупације дошло до немилих догађаја. А што се владања у тим крајевима тиче, *Позор* каже да када би пештанско-бечка влада умела владати у Босни и Херцеговини као Руси у средњоазијским канатима, положај народа био би бољи од тадашњег, јер „руским провинцијама у Азији владају људи, који их посве добро познавају, који поштују обичаје народа, његово освједочење, који штеде њихову господарску снагу те настоје сходним и уредбама омити руско господарство урођеником“

Уместо да се траже узроци у неуставном систему, удара се по невином народу о коме појма немају. Тадашње расправљање о реформама у Бечу *Позор* назива брзоплетим, јер су потребне године да се пажљиво проучи народ, његов карактер, правни, верски и економски погледи и односи, па закључује: „Иначе изјаловит ће се и овај покус, као што су се и други, па ви припојили Херцеговину Далмацији или не, неће бити боље, ма да не смета г. Szlavua, што се и оваква промена противи травањској конвенцији од 1879. Ми врло жалимо, да су босански послови пошли оваквим

¹⁴ Застава, 191, од 15. (27) XII 1881, стр. 1.

¹⁵ *Позор*, бр. 2 од 3 I 1882, стр. 2, Вишећање у Бечу о Босни и Јужној Далмацији.

путем, жалимо да се експериментира са народом, који је заслужио, да се с њим боље поступа, који је очекивао помоћ од ове монархије. Он није хтио бити ‚Ахиловом петом‘; неразумна политика силом хоће да буде таквом“.¹⁶

Позор затим упознаје јавност у Хрватској са вестима из устаничких подручја. Објављује извештај *Народног листа* из Котора од 24. XII 1881. године о кривошијском отпору и повезаности Кривошијана са Херцеговцима, херцеговачким устаницима, и сукобу жандарма са њима. У вези с тим износи исказ обичног човека из Леденица, који може бити истинит, али се, каже, може у њега и посумњати. Тај човек је новинару *Народног Листа* изјавио да има преко 800 Кривошијана који су добро наоружани острагушама, јатаганима и револверима, преко 500 Херцеговаца, устаника, међу којима има много мухамеданаца којима заповедају Стојан Ковачевић и Пеко Павловић. На питање новинара да ли ће се Кривошијани умирити и покорити закону, човек је одговорио: „Не, никада! Прије ће сви погинути него се предати, а кад би подлегли војној сили иселили би се у Никшић. камо су већ стали спремати своју дјецу и оне који нису од никакве помоћи“. Даље се извештава да су устаници отерали 200 грла стоке у планину из села из Кутске границе Рујево, а 29. XII 1881. године у окршају са Ковачевићевим устаницима код Камена, у херцеговској општини погинула су 4 жандарма, три родом Далматинца и један Чех.¹⁷

Херцеговачки устаници под вођством Стојана Ковачевића дошли су у Кривошије на зимовање и у помоћ својој браћи. Међутим, како су увидели да Аустријанци не мисле ускоро напасти на Кривошије, а у Херцеговини се приближавао рок пописа за војску, напустили су Кривошије и вратили се у Херцеговину. Приликом растанка и напуштања Кривошија, Херцеговци су закључили свечани савез са Кривошијанима и другим племенима о обавези међусобног помагања.

Иако херцеговачко становништво, како српско тако и мухамеданско, није мислило подићи устанак пре пролећа, околности су такве да ће до устанка доћи раније, а узроци за избијање устанка, каже Позор, су следећи:

— У многим местима Херцеговине аустријски котарски начелници тражили су списак младића војних обвезника. У неким местима су силом хватали младиће, као што се догодило у околини Фоче, те их спровели у затвор у Фочу. „Како су то неки мухамеданци у Фочи дознали, дојавише околишњим сељаком православним и мухамеданцем, побунили их, а ови, оборужани са тољагама, дошли у град, ставили се пред затвор и захтевали, да се ухапшеници на слободу пусте. Надошли војници и стали с бајонети разгонити множину, али нападнути, којом су се придружили многи грађани Фочански особито мухамеданци, нису се уплашили бајунета, већ су жешће од нападнутих разбили врата тамнице и ослободили

¹⁶ Позор, бр. 3 од 4. I 1882, стр. 1, „Пасмина“ босанско-херцеговачка.

¹⁷ Позор, бр. 3 од 4. I 1882, стр. 2, Кривошијски отпор.

затворене“. Војска није смела употребити оружје, иако је било покушаја.

Војне спискове били су присиљени дати, јер још нису могли дићи устанак услед зимског периода. У Столцу је старешина са осталим првацима присиљен пописати 6 младића и списак предати полицији. Међутим, чим су то дознали младићи побегли су у планину и придружили се устаницима, и тако се повећао број устаника. Што се тиче Невесиња и околине дошло је до отпора аустријској војсци, у чему су посебно били активни невесињски војводе Нико Стефановић и Бошко Гузик, па се у вези с тим каже: „За овим двима невесињским војводама ићи ће сав пук невесињског котара, у којем се је године 1875. породило устанак, гдје је прва пушка пукнула, кано знак обћенитому устанку. Међутим Стојан Ковачевић узнемирује непрестано са својом четом аутријску војску и аустријске власти. Али избјегава судар с већими војничким одјели те се уобће упушта у борбу само када га прогањају, и када види, да може поразити непријатеља без губитака“. С обзиром на акције устаника истиче се да је општи устанак неизбежан, чак и под условом ако влада одустане од провођења војничког закона, јер становништво не може подносити и трпети даље угњетавање, и одлучило је жртвовати сва своја материјална средства само да се ослободи од ненавиђенога управљатељства. „У том су мухамеданци сложни с православним“.¹⁸

— Догађаји у Далмацији (јужној), истиче *Die Drau*, имају све озбиљнији карактер. Већ седмицама редови Бокела свакодневно јачају приливом нових бораца, а како се може проценити према расположењу које влада у логору устаника, ови су чврсто одлучили супротставити се, и поред Војног прогласа што га је упутио Министарски савет у Далмацију. Устаницима је тим лакше јер су, изгледа, обезбедени свим стварима. „Муслимани у Херцеговини, исто као и Албанци, на путу су да се сугласе с устаницима. Није искључено да ће устанак бити угушен, иако не тако брзо, било оружјем или пак мирним путем, будући да поприма све већи интензитет а до прођећа би се могао развити у рат. Иако је могуће мирно споразумијевање ипак се за сада у то доста сумња.“¹⁹

Застава упознаје своје читаоце са устанком у Кривошијама и концентрацијом аустријских бродова у Боки Которској. Устаници имају и своју заставу, као симбол устанка; у почетку је била црна застава са белим крстом, а стално се вила на драгаљском вису, у главној устаничкој команди кривошијског попа Петра Самарцића, ађутанта црногорског сердара Пека Матановића. Ову заставу устаници називају „усташким барјаком“ Међутим, пре осам дана овај барјак је уклоњен и на градићу Драгаљу, који се у устаничким рукама налази од пре два месеца, вије се српска црвено-плаво-бела застава.

¹⁸ Позор, бр. 13. од 17. I 1882, стр. 2, Вриње у Херцеговини.

¹⁹ *Die Drau*, Осиек, 15. сижчња 1882.

Застава наводи разговор са једним Кривошијанином о перспективи устанка, који каже: „Када смо ми победили год. 1869, још кад је Херцеговина била под турским господарством, то ћемо сад утолико лакше, што је Херцеговина, која је и пре окупације незадовољна била, сада још незадовољнија, пошто се хоће да уведе општа одбрамбена дужност, од које хришћани слободни беху под омраженим турским агом“. При томе овај Кривошијанин мисли да би било праведно да Херцеговина припадне Црној Гори. Сматра да је зима савезник устаницима, а да ће, тако је било проширено уверење међу устаницима, и код домаћег становништва, у Боку приспети међународна флота „која ће у одсудном моменту спречити да се Кривошије сасвим не униште“. „Ову вест су ширили Црногорци, који тврде да ће Бока једног дана припасти Црној Гори. Црногорци који су долазили на которски пазар изјављивали су тада да се у њему осећају као у сопственој земљи, и да ће се жртвовати, ако устреба, за ствар Црне Горе и Херцеговине. Из тога се види, колику вредност имају протести црногорске владе и колико се зидати може на уверења сенатора Николе Матановића, која је учинио аустријској влади за време свога боравка у Бечу“.²⁰

Под насловом Кривошијско-херцеговачки покрет *Позор* пише о озбиљној ситуацији на југу монархије, наводећи као важан момент кретање аустријске војске према тим крајевима, мислећи на Кривошије и Херцеговину. Међутим, службена саопштења представљају стварно стање мање погибелним, што је у интересу смиривања узбурканости, али је било немогуће затајити да је искра из Кривошија распалила ватру, која је већ захватила источну Херцеговину и која прети да ће се раширити на целу Херцеговину и на пределе која се граниче са Босном. *Позор* износи изводе из листа *Neue Freie Presse* о одјеку устанка у Монархији.

Наиме, за 28. I 1882. године сазване су делегације са двоструким циљем: одобравањем финансијских средстава за гушење устанка у циљу спровођења регрутације у Кривошијама, Херцеговини и Босни. У которском срезу проведено је новачење са малом изнимком, у Кривошијама се 17 младих регрута одупрло новачењу и побјегло у шуму. Нарочито су се новачењу одупрли у Херцеговини срезиви Фочки, гацки, билећки, невесињски, требињски и столачки. За то стање *Преса* оптужује страну пропаганду, која подгрејава узнемиреност у срезивима пограничним са Херцеговином, у близини Фоче. За опште стање оптужују се панславизам и српска пропаганда, а то је и главни разлог да ће влада преузети озбиљне мере. Истиче да су устаници у Кривошијама добро наоружани и опремљени, а то је и разумљиво, јер се у овим крајевима одвајкада носи оружје, док су лошије наоружани устаници у Херцеговини и Босни, због тога што је народ у овим покрајинама непосредно након окупације био разоружан. Због тога они криомице уносе, преко границе, Снидерове и Мартинијеве пушке.

²⁰ Застава, бр. 3 од 5. (17) I 1882, стр. 1—2.

Укупан број аустријских чета у Босни и Херцеговини и Далмацији износи 56 батаљона: у Босни се налазе двије и по пешадијске дивизије (Сарајево—Бања Лука) са 36 батаљона, у Херцеговини три планинске бригаде са 13 батаљона и у Далмацији једна бригада са 7 батаљона. Од почетка устанка налази се на путу у Кривошије, Херцеговину и Далмацију преко 26 пешадијских и ловачких батаљона, тако да укупан број војних снага у Босни, Херцеговини и Далмацији износи 82 батаљона или 35.000 војника, од којих ће се на попришту устанка у јужној Далмацији и Херцеговини наћи до 40 батаљона или 18.000 људи, а тим снагама влада у Бечу мисли да ће угушити устанак.

Изгледа да ће се делегацијама предложити више од 10 милиона форинти за војне потребе у гушењу устанка, а при томе би требало прво угушити устанак у Кривошијама.²¹

Највише је забринуло аустријске и угарске државнике кривошијско питање и устанак у Херцеговини. О томе се којешта прича, али без веродостојности. Мисли се, узрок незадовољства у Кривошијама и Херцеговини лежи у аустроугарском систему, у његовој грубости, а то најбоље илуструје мишљење службеног *Pester Lloyd* о Босни и Херцеговини, који каже да према тим покрајинама и народу треба поступити најгрубљим средствима и напустити систем блакости и популаритета, „јер се има посла са изродима и неморалном расом“, а у том Позор види узрок и језгру садашњем незадовољству и комешању, тј. у непознавању нашега народа у Босни и Херцеговини. „Ако се мисли добро владати једним народом, треба му најпрво признати ћуд, обичаје, околности, те према томе нагодити сустав владања, и једино тим начином стиче се популаритет и симпатија“. Тај народ, истиче Позор, претрпео је велики зулум за турско доба, а хајдучија је била реакција на незадовољство, па ако се она и данас обнавља значи да се заснива на незадовољству.²²

У другој половини јануара Застава о устанку пише: „Јужни врх Аустро-Угарске монархије, Бока Которска, већ је у пламену, јер је већ и крв протекла, а уз њу се ускомешала и кршна Херцеговина. Ситуација је веома озбиљна, погибна велика. У Бечу се не даје обмахни, што се види и по речима, што их је царевих Рудолф 3. о. м. рекао у Прагу официрском кору 35. пешачке пуковније,

²¹ Позор, бр. 14. од 18. I 1882, стр. 1, 2, Кривошијанско-херцеговачки покрет.

Бока је на разне начине везана за Црну Гору истиче Позор, али је била под Аустројом од које је она створила војно упориште на југу Јадрана. Кривошијани су се 1869. дигли на устанак против Аустрије, која је те године желела провести регрутовање становништва Боке. Око 500 Кривошијана супротставило се војним снагама аустријским. Устанак је био кратког трајања, али успешан. Устаницима не само што је све опроштено него су добили и ратну оштету. Обећано им је да ће им држава подићи срушене куће, подићи школе и да ће у наредних 10 година бити ослобођени војне обавезе, и то се спроводило све до краја 1881. године. Међутим, Кривошијани су 1881. године били исти као и 1869. године — нису се дали регрутовати ни силом ни милом.

а) Позор бр. 15. од 19. I 1882, стр. 1, 2, Бока и Кривошије.

²² Позор, од 20. I 1882, стр. 1, 2.

када је иста у Далмацију полазила“. При том је истакао да ствари на југу монархије постају озбиљне, и да није устанка у Херцеговини, сама би Бока, а нарочито кршне Кривошије, задале Аустро-Угарској посла барем исто онолико као 1869. године. Ако се к томе устанку дода и Херцеговина, која се листом диже, а устанци се и у Босни почињу појављивати, онда, закључује Застава, јасно је због чега се Беч дао у бригу, што је и Рудолф истакао пред поменутим официрским телом. Иза овог коментара Застава презентира својим читаоцима одломке из појединих листова о стању у Боки и Херцеговини, као што су *Народни Лист*, младочешки прашки лист и из бечког листа *Die Presse*. У тим изводима описан је сукоб жандарма са устаницима у познатом боју на Каменом, у коме се сукобило 40 устаника са 6 жандара 18. (30.) децембра 1881. године који је трајао три сата. Погинуло је 5 жандарма, док је шести тешко рањен. Међутим, за број погинулих и рањених устаника износ је непознат, јер они након сваке борбе одмах уклањају рањене и мртве као противник не би имао увид у њихове губитке.²³

Устанак у Боки Которској и Херцеговини даје озбиљан печат политичкој ситуацији у Аустро-угарској монархији. Због тога се предузимају многе акције за сламање устанка, а те акције иду у два правца: *спремање војних операција и сазивање парламентарних тела која треба да решавају све аспекте једног рата*. При том се истиче да је то заједничко питање двојне монархије, па ће зато заједничка влада затражити 10 милиона форинти, златних, за сламање бокељско-херцеговачког устанка. Међутим, многи сматрају да та свота може порастати. Застава с правом истиче да је бокељско-херцеговачки устанак дошао на „парламентарни сто“.²⁴

Устаничко ватрено крштење, у Херцеговини, догодило се под Коритом, јужно од Билећа, где се сукобило 10 војника и 80 устаника. Сматра се да је ово почетак крвавог, добро организованог покрета, који има све атрибуте политичког устанка, чији крајњи циљ, каже Застава, није довољно познат, али ће ток догађаја то показати. За сада се зна да је устанак уперен против рушења старих зајамчених права, као и против разних неправди од стране несвесних чиновника. То је циљ устанка, закључује Застава. Интересантно је што све Застава преноси из појединих листова. Према таквом једном извештају бечке немачке новине дају слику стања у Сарајеву. Према њему, Муслимани, Срби и Јевреји су против одлуке о војној регрутацији која треба на пролеће да ступи на снагу. Због тога је једна делегација угледних мухамеданаца посетила председника Земаљске владе ради укидања одбрамбеног закона. Почетком јануара 1882. године одржана је и скупштина на којој је било око 330 мухамеданаца у Али-пашиној џамији, коју је полиција растерала. Исто тако бечке новине извештавају да се у непосредној близини Сарајева у правцу Фоче и Невесиња окупило око 1000 устаника и да је аустријска војска у том правцу упућена. „Чудновато долази, што се у Сарајеву виђају све нека нова лица.

²³ Застава, бр. 5 од 8. (20) I 1882, стр. 1, Бокељско-херцеговачки устанак.

²⁴ Застава, бр. 6. од 10. (22) I 1882, стр. 2.

Све важније зграде у вароши су поседнуте, ноћу иду кроз сарајевске улице непрестано коњичке и пешачке патроле. Сва здања у вароши добила су војничке страже“.²⁵

Пишући о политичком стању у Кривошијама и јужној Херцеговини *Pester Lloyd* истиче да је намесник и војни заповедник далматински барон Јовановић обишао Боку и нарочито разгледао утврде дуж црногорске границе. У међувремену смјештају се нове чете од Котора до Херцегновог, да побуне кордан против Кривошија, појачају посаду тврђава у јужној Далмацији, те посаде Котора, Рисна, Требиња, Крстаче и даље од Мостара. Ово је учињено да би се напад против Кривошијана предузео с великим снагама и да би успех био осигуран.

Московские Ведомости доносе из Херцеговине вест о новим окршајима код Фоче, Невесиња, Стоца и Билећа. Устанак у окупираним земљама се шири. *Deutsche Zeitung* доноси вест да књаз Никола не жели давати подршку устаницима, али на њега врши притисак странка министра унутрашњих послова Маша Врбице, подржана од председника сената Божа Петровића.²⁶

Бечки лист *Deutsche Zeitung* пише о узроцима устанка у Босни и Херцеговини. Барун Филиповић је покушао да изглади неправде које су нанесене хришћанима под турском владавином, али знајући да се муслимански живаљ опирао аустријској војсци, није се хтео дрзнути на тај живаљ који и даље господује. К томе су се придружиле зајевнице о компетентности међу војничком и цивилном управом. Од јануара 1878. године дошло је доба *Württemberg*, који је дао превласт муслиманском становништву. Уз то су се у владу увукли елементи који су сматрани као пријатељи владе, а то нису и уз хришћански живаљ и горњи слојеви муслимански (Капетановић, Пашић и др.).

Хришћани су се повукли када је уместо аграрне реформе уведен стари турски аграрни закон из 1276. године, који је био проглашен и у Босни. У 27 регија била је уведена десетина у новцу уместо у житу. Селаци су били оптерећени земљарином и другим порезима. Уз то се побирала трећина или четвртина пољопривредних усева за бегове, и то веома строго. Затим је уведен монопол на дуван и со. Уз то се уместо једноставног турског судбеног поступка увело сувишно пискарање. У Херцеговини је најпре букнуло незадовољство. И да би се земља умирила било је потребно извести аграрну реформу, обнову чиновништва и целе управе, што је било немогуће.²⁷

О бокелско-херцеговачком устанку тада већ отворено говоре владини листови, они доносе вести о снази устаника и стању на бојишту. Црна Гора је строго неутрална и онемогућава прелазак преко свог земљишта, и Аустријанцима и устаницима. Службено

²⁵ Застава, бр. 7 од 12. (24) I 1882, стр. 1, Бокелско-херцеговачки устанак.

²⁶ Позор, бр. 17 од 24. I 1882, стр. 2, Устанак босанско-херцеговачки.

²⁷ Позор, бр. 20 од 25. I 1882, стр. 2.

се саопштава из Беча да се дигао на устанак и народ из Дубраве, а један одред устаника креће се против коњице. Код Вратла стоји 1000 устаника, у Загорју 500. 19. јануара 200 устаника опсело је Вратло и Караул.²⁸

Бокелско-херцеговачки устанак захватио је Кривошије, уздуж целе црногорске границе до гора које граниче са санџаком новопазарским и северније на висоравни између Фоче и Коњица, те Сарајевом и Мостаром.²⁹

Због оваквог тока догађаја министарство рата наредило је да се свим војницима у Далмацији, Херцеговини и Босни исплаћује ратни доплатак. Говори се о многобројним сукобима са устаницима. Један је Чех хтео дознати зашто се буне, па је добио одговор: „Од нас Херцеговаца, како хришћана тако и муслимана, није се тражило да служимо у војсци, како то од нас може Ваш цар да тражи“ Тих дана наименован је барун Јовановић за заповедника за Далмацију и Херцеговину. Врховни командант је наредио да се сви састави војске држе дефанзивно, док не доспе резерва.³⁰

Према тадашњим вестима изгледа да је устанак узео већег маха у два појаса; један обухвата пределе који граниче непосредно са Црном Гором. Тактика устаничких чета изгледа је „перманентно мењање боравишта“ „Они се сад појаве и одмах затим ишчезну, да се до скоро опет на другој точки. Ради тога није могуће констатовати колико је њихов укупан број, а и јакост њихових чета мијења се трајно“ Други појас обухвата пределе ЗАГОРЕ. На челу тих чета стоји један побегли пандур, подсердар ТУНГУЗ, хришћанин православне вере, каже Позор.

Поставља се питање — од каквог живља се састоје устаничке чете. Главни контингент пружа „гусарски живаљ“ Дакако, међу њима има и момака који су под ударом војне обавезе, али они су у мањини. Као даље битно питање, намеће се — колика је евентуална кооперација муслиманског живља са хришћанским. Чини се да су мухамеданци неодважни и обзирни. Чим се почиње покрет, обичај је имати програм, но ипак устанак до сада није издао програм. Разлог је очевидан: још увек се полагају наде у мухамеданце и осећа се апсолутна немогућност да се покрету даду такви политички циљеви за које би се они могли угријати. Прилично слична појава опажа се и код католика на ПОПОВУ ПОЉУ. Супротстављање устанку надокнађује им не толико вера колико чињеница што су многи људи у плодној околици коју не желе изгубити. И тако се овај покрет приказује првенствено као побуна скроз нејасна и политички без циља. „Главно средиште устанка јесте околина билећка. Билеће и Гацко су два среза које аустријске чете нику ослободиле“, мисли се: окупирале као Босну и остале делове Херцеговине, него су они на основи Берлинског уговора били одузети од Црне Горе.

²⁸ Позор, бр. 21 од 26. I 1882, стр. 1 и 2.

²⁹ Позор, бр. 22 од 27. I 1882, стр. 1.

³⁰ Позор, бр. 24. од 30 I 1882, стр. 2.

Из Цетиња се јавља да је дне 25. о. м. Miss Alice Huritley, млада богата Енглескиња, дошла у Цетиње с великом пратњом. Тврди се, врло вероватно, да је ова енглеска дама дошла зато да устанак и материјално и морално помогне. На седници на двору династије Петровића, којој је присуствовала и ова енглеска леди, било је 10 војвода, међу њима и вођа херцеговачких устаника Метко Старјевић и Давидовић, који су се од пре три дана нашли на Цетињу. Miss Huritley је том приликом изјавила да је припадна жртвовати 10.000 наполеондора за слободу. „За истинитост садржаја ове вјести, коју су разлијеле неке бечке, новине ми дакако не јамчимо“.³¹

Устанак се шири просторно и снагом, и сигурно је захватио југозападни кут Босне, што се и очекивало од самог момента „од како је окупација почела онде вршити јевропски мандат, јер чиновничка Аустро-угарска сматрала је Босну Елдорадом да би задовољили своју пожуду за земним благом. А то значи да би се устанак могао разбуктати и у Босни“.³²

Сарајевско главно заповедништво јавља да се у Загорју између Улога и Калиновика налази око 500 устаника, наоружаних Синдеровим пушкама, и једно стотину њих с колцима, а преводи их сердар Тунгуз. Њих 150 напали су калишку жандарску стражу. Фочанска команда послала је на њих три чете војника.

Winer Tagblatt јавља да је аустро-угарска војска код Билећа изгубила у бици 65 људи. У Румунији се проносе вести да у Бесарабију долазе руски војници, преобучени у грађанска одела, са циљем да се пребаце у Херцеговину да би помогли устаницима.³³

Застава, на основу бечких полуслужбених листова, упознаје своје читаоце са територијем на коме дјелују бокељско-херцеговачки устаници. „Не да се порицати, свега је истина, да је, осим Кривошија и других делова бокократорских, почевши од леве обале реке Неретве, па како захвата Херцеговина, све до краја дубровачког округа и до међе босанске и црногорске — да је све то на ногама и у пламену. Почињући од Фоче на Дрини, хвата се устанак реке Неретве све до извора њеног, па прелази и на десну обалу Неретве у кршно Загорје. Према западу продрли су устаници под Коњиц и Мостар, јер су из Главатичева потисли жандарску стражу, па се међу Мостаром, Невесињем и Доброцем утврдили на дубравском висоравњу. Осим тога у њиховим рукама је област, што лежи међу Билећем и Коритом дуж херцеговачко-црногорске границе. По горе поменутих извештајима види се и то, да су устаничке чете по 150, 200 и 500 па и 1000 људи јаке, а то значи, да народ из ових крајева није тек тако од беде устао на оружје, него да човек има ту посла са смишљеним и добро уређеним устанком“.

О кривошијско-бокељском устанку већ је речено, а херцеговачки устанак није се проширио на Босну, није дакле прешао на

³¹ Позор, бр. 25 од 31. I 1882, стр. 1, 2, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

³² Застава бр. 9 од 15. (27) I 1882, стр. 2.

³³ Исто.

десну обалу Неретве, али могли би устанком бити обухваћени југозападни делови Босне.

Величина оперативне војске аустроугарске у Босни и Херцеговини износила је 9 бригада са укупно 26.000 људи и 56 топова (највише брдских, калибра 7 cm) чији је командант (далматинско-херцеговачки) генерал Јовановић.³⁴

Према извештајима о операцијама против устаника, из *Pester Lloyd* и прашке *Politike*, Сарајевско главно војно заповедништво јавља да је 11. I 1882. године јужно од Крајсављевића дошло до сукоба војске и 150 устаника. При том су се устаници морали повући, а ноћу између 11. и 12. I 1882. напали су на калиновичку стражу са 700 устаника, а како је ова стража била малобројна у људству, морала се повући према Фочи. Наводи и још неколико устаничких акција: Улог, Коњиц-Јабланица, Врабац Брдо, Борка.³⁵

Због оваквог тока догађаја Застава истиче да се Аустро-Угарска монархија налази у правом рату, у правом смислу те речи, што показује листа погинулих, рањених и несталих војника, која је 15. I 1882. објављена чији су подаци из периода од 4—14. I 1882. Тако је у седам бојева, који су се у то време збили, аустро-угарска војска имала 10 мртвих, 13 тешко и 10 лако рањених и троје несталих. Из података о војним операцијама види се да се главна устаничка снага налази у средњој Херцеговини, између црногорске границе и реке Неретве. „Устаници се између Гацког и извора реке Требишњице ослањају у неку руку на западну црногорску границу и држе у својој руци брдовито Загорје и Дубраву“.³⁶ Према свим досадашњим извештајима о борбама, види се да је намера да устаници своје подручје прошире, а нарочито да устанак пренесу и у Босну. Иначе, у устаничким операцијама постоје две тенденције:

1) део устаника око Фоче, који је 12. о. м. протерао калиновичку посаду, намерава да низ Дрину продре напред, а то се види и према догађајима од 13. и 14. о. м. који су се збили код Рањенкуле и Паоница. Од Рањенкуле води пут од Сарајева преко Горажда у Полимље и у Новопазарски Санџак. У том смислу су се устаничке операције одвијале. Очевидно, пише Застава, устаници тим операцијама иду на то да аустроугарској војсци, која се налази у Полимљу, пресеку пут од Сарајева и да себи осигурају везу са Новим Пазаром;³⁷

2) друга серија устаничких акција догодила се у области која лежи између Коњица и Јабланице. Ту устаници продиру с намером да пре свега пресеку везу између Сарајева и Мостара, јер сарајевско-мостарски друм води преко Коњица и Јабланице кроз један кланац, а у чијим су рукама висови над кланцем, у њиховим је рукама и поменути друм. Циљ је прелазак Неретве, проширивање устаника у западну Херцеговину и Босну (пл. Радушу).

³⁴ Застава, бр. 11 од 19. (31) I 1882, стр. 1.

³⁵ Исто.

³⁶ Застава, бр. 9 од 15. (27) I 1882.

³⁷ Застава, бр. 12 од 20. I (1. II) 1882., стр. 1, Бокељско-херцеговачки устанак.

Из свега овога се види, закључује Застава, да устанак има организован карактер, јер устаници раде смишљено и тачно: да заузму добре позиције, које је тешко угрозити а још теже освојити, да пресеку комуникације између већих градова (управна и војна средишта), да прошире устанак на друга подручја. „По томе тачно одређеном и смишљеном поступку даје се судити, да устаници имају добре, војнички изучене и извежбане вође, а то је опет доказ, да Аустро-угарска влада нема посла с помесном, него с добро уређеним устанком“ Иза тога се наводи листа, службена, губитака поименично.³⁸

Према претпоставци и намери устаника, устанак се проширио на Босну и захватио Босну јужно од Сарајева. О томе Застава цитира извештај „*Neue Winer Tagblatta*“ што га је овај добио са Цетиња. Осим тога, устанак се проширио у Новопазарски Санџак, те према томе устаници допиру до саме српске границе. „Службени извештаји истина ћуте, као заливени, не говоре о томе ништа, али кад би човек судио по службеним извештајима, што долазе с бојног поља, тешко би правој истини ушао у траг“.³⁹

О одјеку устанка и ставу Црне Горе према херцеговачком устанку Застава износи мишљење и утиске *Neue Winer Tagblatta* и његовог дописника са Цетиња. Он говори о заседању војводског већа у Бечу на коме је закључено да се дуж херцеговачке и кривошијске границе не поставља гранични кордон. Против тога су били у Ц. Гори Врбица, министар унутрашњих послова, и Ђуро Церовић. Међутим, против ових су одлучно устали Божо Петровић, председник Сената, и Станко Радоњић, министар спољних послова, бранећи своје ставове разложима „из берлинског конгреса“ Наиме, они су на Берлинском конгресу били повереници црногорске владе, које су чланови Конгреса често питали шта ће бити у Кривошијама и Херцеговини. Они су веровали — ако дође до устанка, то ће подручје припасти Црној Гори. Без Херцеговине и северне Албаније Црна Гора не може да опстоји, то је изјавио Божо Петровић у Петрограду грофу Игратијеву, који је прошле године био у Русији. За ово се треба заузети, јер иза тога стоји Русија која признаје породицу Петровића као „пуноправну наследницу српске Душанове круне“, јер само Ц. Гора може међу јужним Словенима примити улогу Пијемонта, пошто Србија „берзанску политику тера“.⁴⁰

Тада се на Цетињу рачунало да у Гацком, Невесињу, Фојници, Стоцу, Билећу, Посавини, Вишеграду, Зупцима, Кривошијама и Новом Пазару има око 15.000 устаника, међу којима 5.000 Црногораца под командом војводе Марка Миљанова, који су из граховске, никшићке, бањанске, његушке, црмничке, бјелопавлићке и ријечке нахије ускочили у Херцеговину и Кривошије; собом су понели пушака, муниције, две брдске батерије топова и теглеће марве. За Марком Миљановим отишли су многи црногорски прваци: вој-

³⁸ Исто.

³⁹ Застава, бр. 13 од 22. I (3. II) 1882, стр. 2.

⁴⁰ Исто.

вода Лазар Сочица и Ђуро Матановић, цетињски начелник. Ђуро Вукотић, те устаничке вође, Богдан Зимоњић, поп дон Иван Мушић, Ђуро Зец и многи други.

У осмодневним борбама између Корита и Гацког било је 500 Црногораца, а у Фојницу и Вишеград дошли су црногорске војводе и сердари на ноге. Тада се говорило по Црној Гори како су херцеговачки и босански муслимани закључили да заједнички оперишу са српским становништвом, те су од Стојана Ковачевића и Пера Самарџића добили оружје и муницију. Говори се о знатним војним успесима те војске.

„После сукоба код Корита када су устаници претрпели значајне губитке војска је изгубила само једног официра и 11 војника те неколико лакше рањених, а у Пољицама, у околици Дубровника, десило се нешто друго. Херцеговачки разбојници из Шутићеве банде упали су у дубровачку регију да би тамо пљачкали и пленили и у истоме месту напали један војнички одред. Развила се борба у којој су обе стране показале највећу хладнокрвност. Напокон је војска заузела терен и банда је била присиљена да се повуче што је спретно учинила. Али војска је прешла у јаки напад и банда се коначно разбјежала. Војници су задали веће губитке устаницима који су имали више мртвих и рањених него војска. Вођа банде Шутић жив је ухваћен због чега је настао велики страх међу разним групама банди. Устаници у Кривошији такође су незадовољни и успостављају јаку дисциплину. Доказ томе је једна вест из уста устаника из Ублија. Као што сам раније саопштио становници Убли-а нису се противили 1869. године увођењу војне обавезе само су попустили нападима и јуришима Кривошанаца. Пре извесног времена одлучили су да предузму кораке код власти због тога је врховна команда наредила да они преузму 150 устаника. Ублианци су се покорили и три седмице чували устанике.

Међутим 22. I 1882. изгубили су стрпљење јер су их устаници у свем ометали. Сакупили су се у својој цркви и закључили да више не слушају наредбу диктатора из Драгаља већ да прогнају устанике из села, ако треба и силом. Када су устаници видјели да се Ублианци не шале, повукли су се из Драгаља с чврстом одлуком да се врате, у већем броју, примерно казне издајнице. Међутим, они ће тада наћи напуштено место, јер Ублинци, приликом велике опасности, напусте своје село и иселе се у Доње Грахово, где их војска може заштитити.

У Херцеговини се појавила нова банда, под командом Твртка Вукаловића, сина чувеног вође банде Луке Вукаловића, који се 1876. године у бојевима против Омер-паше истакао, а од Русије сада прима доживотну мировину. Млади Твртко Вукаловић имао је великог удела у устанку, а у устанку 1876. године био је ађутант банди Сочице, Павловића, Шимунића, Влатковића. Тада је још био премлад да сам води команду, али се истакао као агитатор и зато му се приписује битни удио у томе да су и неки Херцеговци, који су због устанка 1876. прешли у Црну Гору, а затим се хтели

вратити у своју домовину, заувек напустили своју домовину и постали црногорски поданици“.⁴¹

Због таквог развоја догађаја у устаничким подручјима, подмаршал барун Јовановић наредио је извиђање терена. Дошло је до сукоба са устаницима. *Triester Tagblatt* доноси из Мостара вести из којих је очевидно да устаници држе ове позиције: 1) У Херцеговини: Давидовић са 450 момака између Фоче и Солца; на сјеверу од Бићеа налази се Осман бег Тановић са 200 устаника. код Невесиња 650 устаника под командом црногорског војводе Михајла Војнића; 2) У Босни: центар устанка налази се у долини жељезничкој на југу Сарајева, где се рачуна да има око 1800 устаника; говори се да стоје под турском командом, а располажу једном потпуно опремљеном брдском батеријом; 3) У Кривошијама број устаника износи око 1600; у околини леденичкој налази се 880 устаника под командом Петра Самарџића; мање чете четују по околини, а долазе и до под сам Метковић. Укупно има око 5000 устаника на бојном пољу. У војничким круговима говори се о могућностима продирања устаника у Црну Гору, уколико се докаже да устанике помажу Црногорци.⁴²

У вези с даљим током устанка буџетски одбор аустријске делегације одржао је састанак о финансијској конструкцији за потребе борбе против устаника и свим финансијским аспектима везаним за борбу против устаника. На том састанку се тражило 8 милиона форинти, говорило се о реалним проблемима устанка: дипломатским, политичким и војничким мерама у сврху енергичног савладавања устанка, те о његовом опсегу и интензитету. При томе је речено да Немачка поштује аустро-мађарске акције, Русија строго поштује постојеће уговоре, а Србија, књаз и влада држе се доста коректно и пријатељски. Односи са Црногорцима су за Аустро-Угарску врло важни због географског положаја „Против кнеза немамо нити најновијег разлога да се потужимо. Он се влада коректно, али, да ли у пучанству Црне Горе постоји увијек најбоља воља, да поступа лојално и коректно, могло би се можда подвојити. Турска се према мишљењу аустријских дипломатских представника односи посве добро.“⁴³

На седници ових делегација констатовано је да је дотадашњи буџет у износу од 8 милиона форинти довољан за гушење устаничких акција, односно — како су они рекли — за успостављање реда и угледа монархије.⁴⁴

На седницама делегација расправљало се и о томе колико стаје окупација Босне и Херцеговине, па и истакнуто да ови трошкови 1878—1882. износе преко 175 милиона форинти.⁴⁵

Извјеститељ *Neue Freie Presse* пише из Требиња, 30. јануара: „Премда је завршетак окршаја од 16.—20. о. мј., између Корита

⁴¹ Die Drau, Осиек, 2. вељаче 1882.

⁴² Позор, бр. 27 од 3. II 1881, стр. 2, Устанак.

⁴³ Позор, бр. 28 од 4. II 1882, стр. 1, 2, Устанак пред делегацијама; бр. 29, стр. 2 од 6. II 1882, стр. 1, 2.

⁴⁴ Позор, бр. 29 од 6. II 1882, стр. 1, 2.

и Билећа морао да се објави службено, да је делимично потребно због озбиљности ситуације и особености начина борбе устаника објавити детаљни приказ ове акције. Датуме сам добио од учесника и очевидаца. Пут од Требиња преко Билећа до Корита заузели су поново, већ 16. о. мј., устаници који су дошли с херцеговачке границе и поново се повукли, и постали немирни. Сматра се потребним да се врло истакнути пункт Корито, које је заузео 11. пешадијски пук, мора обезбедити храном и муницијом. Већ 16. напали су устаници вођу Спарембауера с тројицом људи из 11. пешадијског пука, у једној караули јужно од Корита. Због јуначког држања овог подофицира и његових прагилаца било је могуће успротивити се многобројним нападима, све док устаници нису одбијени убрзаним заузимањем Корита. Наше јединице при томе нису имале губитака. Вођа Спарембауер, због свог јуначког држања, одликован је златном медаљом за храброст; 17. г. је требало остварити план обезбеђења Корита. Батаљони пука Schmerling, бр. 67., под командом капетана Mahalsky-а добили су у задатак да то проведу. Корито је од Билећа удаљено дан марша, пут је врло лош и пролази безброј брегова. Лош терен отежавао је бочно покривање наших јединица и готово га онемогућио, док је он за домаће противнике, који с лакоћом скачу од стене до стене, представљао одличан заклон од погледа и пушчане ватре. Капетан Mahalsky, рано ујутро 17. о. мј. са својим јединицама и 90 теглећих животиња с муницијом и провијантом одмарширао је у Билеће. Већ одмах након почетка марша примећено је да је уништен телеграф. Устаници су прошле ноћи на више места, између Билећа и Корита, срушили телеграфске ступове, разрезали жицу, а изолаторе однели. Марш јединица је све до нешто око 2 сата, пред Коритом, био несметан. Одједном одјекнуше с врхова пуцњеви при чему се није могло видети ниједног непријатеља, па су војници убрзо заузели стрељачке положаје и започели ватру. Због бројне надмоћи непријатеља и због предности коју су ови имали на својим повишеним положајима, за нас непроходнима, одлучиле су наше јединице да се повуку. Нашим јединицама било би немогуће истерати устанике с њихових позиција. Осим тога капетан Mahalsky бринуо се о конвоју па је сматрао за потребно да се повуче према Билећу. Водичи теглећих животиња су наине, да би спасили своје животиње и из других разлога, започели обвезати ужад којом је била причвршћена храна и муниција и с растерећеним коњима хтели побећи. Енергичним посредовањем заповедника експедиције намера је спречена и сва је залиха враћена у Билеће. Само неколико сандука с муницијом с око 10.000 метака било је остављено на бојишту. Повлачење је било изведено у највећем реду. Наши губици тог дана износили су 6 мртвих, 2 нестала и 12 рањених; убијене су 3 теглеће животиње. Два мртва су враћена, а следећих дана четворо је осакаћено, с одрубљеним главама који су нађени на бојишту. Међу рањеницима је и један војник којег су за време битке заробили противници. Несретнику су одрезали нос, а један од тих људи

хтео је једном онесвешћеном несрећнику војнику што је лежао на земљи, предметом налик на лопату, одрезати врат, али је тог убицу у истом моменту погодио хитац. Војник, који се већ борио са смрћу, ослобођен је из руку непријатеља и он се сада, тешко рањен, налази у болници у Билећу. И устаници, чији број је у тој бици био око 300, имали су, у време нашег повлачења, када су морали напустити своја скровишта, велике губитке. Треба приметити, да су устаници 17-ог подузели тобожњи препад на нашу целу обрамбену линију.

Дошло је ту и тамо до мањих, а негде никаквих пушкарања. У ноћи од 17-ог, напали су устаници једну жандармеријску постају коју чини 9-оро људи, при чему су наишли на људе на спавању и убили их. Чињеница да су ујутро 17-ог пронађени пред местом лешеви жандара одрубљених глава и распорених трбуха. Два жандара су изгубљена.

После догађаја код Корита, 17-ог о. мј., где се без сумње радило о већем броју устаника, морало се снабдевање Корита провести с већим снагама. Због тога се капетан Landwehr, из пешадијског пука бр. 67, 19-ог рано ујутро морао повући натраг од Билећа према Кориту заједно с транспортом. Један други батаљон под заповедништвом мајора баруна Altemanna, морао је бити пратња све до Требиња. Када је транспортна колона стигла до бојишта 17-ог, напали су је устаници. Али су се, надмоћним снагама, овај пута супротставили устаницима и присилили их да напусте битку и повуку се у брда. Снабдевање за Корито проведено је даље без сметњи. Ујутро 20-ог је одред с још две пешадијске чете 67 пука, остављен као појачање у Кориту, започео повлачење према Билећу. За време тога марша устаници су поново напали наше трупе. Након краће ватре они су се повукли. Наше су трупе у сукобу код Корита, 19-ог и 20-ог, изгубиле само три рањеника.

Од 20-ог није било већих борби у околици Корита. Према шпијунским обавестима устаници су се већим делом окупили у околици Билећа. Један део повукао се до Кривошије. Само мање групе, које често алармирају и држе у приправности наше трупе, остају у округу Билећа. Веза од Билећа преко Корита према Гацком од сада је прекинута исто као и од Требиња преко Љубиња до Столца. Цесту Дубровник—Требиње устаници нису никада пореметили, док је до Билећа врло несигурна. Прекјуче су једном путујућем трговцу, код Билећа; одрезали нос. Ц. Н.

Беч, 2. фебруара Службено. 30-ог јануара водила се, између један и пол до три сата, неважна битка код Корита, између 2. чета и 140 устаника који су се пребацили преко црногорске границе. На нашој страни никакви губици; губици непријатеља су непознати. После подне напало је 200 устаника, провијантом натоварене животиње једног приватног предузетника између Граба и Крушевице, одузевши четири животиње. Једно бочно одељење устаника, код Мокриња, штитило је препад. Једна пешадијска чета и жандармеријска постаја напале су устанике потеравши их према Добро-

тици. Наше јединице нису имале губитака; устаници су имали једног мртвог и 3 рањена. Око 1 сат напало је 400—500 устаника из Јагодишта, места код Крушевице, које су заузеле пешадијска чета која је започела офензиву. Чета која је била у Вучидолу те појачана жандармеријска постаја усмерене су иза леђа устаницима који су након тросатне битке побегли преко Јагодишта у Камено. На нашој страни има један мртав и један лакше рањени; губитак непријатеља био је значајан. Однели су 9-оро мртвих.

Беч, 3. фебруара Службено. Генерална команда у Сарајеву увечер 2. фебруара јавља:

Јака полицијска јединица, под командом пуковника Hatze-a који је, након успона и учвршћења планинског седла, потврдио да је већина устаника на Крабљини, па је одлучио заобићи тешко проходне положаје и с гарнизонам Фоче успоставио контакт. У граду је открио, пуковник Hatze, веће сакупљање устаника, између Мрежице и Сутјесног. Код Сутјесног, Локви и Брода, које је заузео фочански гарнизон, још се воде мање борбе између ових одељења и устаника што је пуковника Hatze-a навело да обрати пажњу због могуће угрожености Фоче, на учвршћење ове тачке на линији Дрине. Пуковник Hatze наступа преко Мрежице и Устиколина након препада устаника 1. и 2. фебруара, према Фочи куда је стигао 2. фебруара. Тешко рањени капетан Tichy из 75. пешадијског пука је умро⁴⁶.

Ситуација на попрштима бокељско-херцеговачко-босанског устанка све је озбиљнија и сложенија; устаника је све више, особито у Херцеговини, а устанак је све јачи. Борбе се воде скоро свакодневно, а војне резерве аустроугарске војске стално се појачавају. „Најживље се ради у оним далматинским приморским местима, на која се оперативна војска наслања, а наиме у Сплету, Метковићу, Гружу и бокоторским лукама“.

Спомињу се три боја: код Корита, Граба и Крушевице. Последња два су важна, јер су их устаници заподели. „У једном ударише устаници на провијантску колону, а у другом ударише њих 400—500 на село Јагодиште“. Оба су напада потиснута, како каже службени извештај, од војске, али су они ипак, ови бојеви, каже Застава, значајни, јер устаници имају снаге и смелости да отворено ударе на места која су поседнута од аустријскоугарске војске.⁴⁷

Др Миха Клаић одржао је говор у вези с развојем догађаја у Херцеговини, на седници аустријске делегације 5. фебруара 1882. године, приликом расправе о ванредним кредитима за борбу против устаника на југу царевине и у Херцеговини. При том је истакао да све присутне заокупља једна мисао, без обзира на страначку опредељеност, а то је жеља за повратком мира и спокојства и за очување ауторитета државе. Међутим, он не може схватити по-

⁴⁵ Позор, бр. 31 од 8. II 1882, стр. 2.

⁴⁶ Die Drau, Осиек, 5. вељаче 1882.

⁴⁷ Застава, бр. 15 од 26. I — 7. II 1882, стр. 1, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

грешку управе, неспособност чиновника, аграрно питање, строго утеривање пореза, а у најновије време проглашавање војничког закона, а то је све довело до незадовољства. Али „ја не могу сам то сматрати као узрок устанку“ Прави узрок лежи дубље. Кад влада упитана о нарави устанка одговара да је у Херцеговини устанички живот постао као занат, могу владу сажалевати колико је слабо обавештена. „Устанике се назива ,разбојничким четама'. Гласовите вође народа на Балкану називало се хајдуцима. Јунак Вељко, који је много допринео ослобођењу Србије, није познат под другим именом него ,хајдук Вељко'. При свима не дичним садашњим појавама устанка, будите увјерени да ту темељ служи политичка идеја дубоко у памети народа усађена. У моме говору, којег сам при засједању делегације у Будимпешти год. 1878. прочитао, рекао сам дословце: ,Југословени уистину теже за сједињењем, за развитком у народном духу, и за напретком на просвјетном пољу. Моје је увјерење да Аустро-Угарска услјед свог географског положаја, услјед државничке моћи, и околности да међу својим грађанима, броји најнапреднији дио јужнославенства, у најповољнијем положају се налази за одговорити праведним захтијевима Југославена, истодобно раширити и осигурати своју моћ“ Клаићево тумачење узрока устанка је непотпуно али интересантно, јер он увиђа потребу за окупљањем и ослобођењем.⁴⁸

Према извештају сарајевског Главног заповедништва о биткама код Фоче, види се да се устанак нагло шири, устаничка снага стално расте, а ситуација је веома озбиљна. Схватајући стратегијску важност Фоче, као другог града иза Мостара у Херцеговини, устаници стално настоје да добију то место, „ јер оно не само да би било јак ослонац устанку, него они би отуд лако могли прекидати свезу међу Сарајевом и Аустро-угарском војском, што у Полимљу стоји“. Због тога је Аустрија упутила значајне војне снаге у подручје Фоча“. Кад узмемо на ум, да је за последњих недеља било више бојева на Крушевици, Грабу, Билећу, Белој Рудини, Планику, Кориту, Гацком и најпосле на Дрини, онда видимо, да се Аустро-угарска војска бије с устаницима дуж целе херцеговачко-црногорске границе, почевши од Суторине, па све до Новопазарског Санџака. Све су то љути бојеви, који су до сада много жртва стали, а од сад — то ће стајати до развитка догађаја“.

Застава наводи податке да је главнокомандујући аустроугарске војске у Боки и Херцеговини, генерал Јовановић, 25. јануара (6. II) посетио Мостар, где је прегледао војску, касарне и болнице, а то је најбољи знак да ће отпочети велике војне операције против устаника.⁴⁹

Neue Freie Presse доноси вест да „Положај у запосједнутих покрајинах и у Боки постаје све тамнији и опаснији. Већ је одавно понестало наде, да се усташко подручје може затворити кордо-

⁴⁸ Позор, бр. 32 од 9 II 1882, стр. 1, Говор дра Миха Клаића.

⁴⁹ Застава, бр. 17 од 29. I (10. II) 1882. стр. 1, Бокелско-херцеговачко-босански устанак.

ном и тим начином локализовати устанак. Није више могуће разликовати мирног становника од уротника. Агитација већ је прекорачила границе Херцеговине и захватила Босну“.

Загорје, односно горња долина Неретве, сматра се главним средиштем устаника, где делују чете: Тунгузова и Салка Форте. Чете Ковачевића (500—600 људи) појачавају се прилажењем нових устаника. Чете на Крбијини (200—300 људи) исто се тако појачавају прилажењем нових устаника.⁵⁰

Из Сарајева су јављали, средином фебруара, да је веза између Сарајева и Фоче прекинута. Пошто је збор пуковника Hotza успоставио везу, а чим се он вратио, устаници су поново заузели тај крај. Вест да је код Чајнича букнуо устанак показује да се он шири и у јужној Босни, у правцу Новог Пазара. Аустријска влада је изјавила италијанској да постоје знаци да се из Италије подупиру устаници. Истовремено *Pester Lloyd* у свом броју од 15. фебруара доноси прокламацију *Кривошијана*, односно прокламацију провизорне владе бокељских и херцеговачких устаника под војводом Лазаром Соочицом, Прокламацију саопштава и београдска *Народна воља*, и то онако како јој је послана из устаничког логора. Српским новинама је такође јављено да је наведена прокламација већ увелико растурана, како у Боки тако и у Херцеговини, али оне не доносе онај део прокламације који говори о војној помоћи.⁵¹

Дописник *Neue Freie Presse* из Цетиња тада јавља да је имао прилике да прочита устанички билтен из којег се види поредак устаничких одреда, према коме су они раздељени у седам одреда, који се зову чете:

1. Под Стојаном Ковачевићем одељење (одред), који се зове летећа чета
2. Под Пером Тунгузом и Турчином Фортотом
3. Чета Мрдака Лубурића
4. Одред чији је вођа бивши невесињски бимбаша, Турчин Хамет Дедовић (бимбаша је мајор)
5. Одред Васе Бухе, који оперира у Загорју
6. Одред Смаил-бега Ченгића
7. Одред Хасан-бега Сабљића.

Сви ти одреди стоје под врховним заповедништвом Бећир бега Ченгића. Дописник истог листа описује војни сукоб код Калиновика, у коме се борило 500 устаника против 700 царских војника. Битка је била кратка, а царски су војници морали побећи. Прогањање

⁵⁰ Позор, бр. 35 од 13. II 1882, стр. 2, 3.

⁵¹ Позор, бр. 39 од 17. II 1882, стр. 1, 2, Устанак. Босански службени лист од 17. II доноси две објаве прекор суда и ратног суда, а обе су потписане. Прва се односи на диверзије против безбедности саобраћаја на железници Брод—Зеница, а другом се забрањује обнародовање војних вести. Истиче се: ко буде ухваћен да саботира железницу биће од стране прекор суда кажњен смрћу.

је трајало три дана, све док војска није нашла заштиту за бедемима тврђаве Фоче.⁵²

Из службених вести сазнаје се да се устаници поновно јављају у оним местима од куда су били истиснути, а врховни командант Јовановић изјављује да су цесарске чете недовољне за гушење устанка, а лист *Presse* саветује да се оне појачају на 18.000 војника.⁵³

Једним наређењем главнокомандујући подмаршал барун Јовановић обавештава све чете да је именован заповедником свих у Далмацији и Херцеговини постојећих војних снага, са циљем да угуши устанак. Он каже између осталог: „Мах, који је устанак заузео те мален број војника налажу нам, да сачекамо појачање и повољније доба, прије него се енергично оборимо на противника“ Из Дубровника јављају: у последњој сједници расправљао је Сенат на Цетињу о начину подупирања у Црној Гори обитељи кривошијских и херцеговачких усташа. Нужни новац обећан је од руског одбора.⁵⁴

Главна команда из Сарајева објавила је намеру да нападне устанике са својом војском у Загорју, те је позвала подмаршала Јовановића да са својим снагама учествује у тој акцији. Главни удар је усмерен ка Калиновику, са четири правца. Међутим, истичу и потешкоће овога подухвата, јер само теглећих животиња треба од 16—18.000.⁵⁵

Развој устанка имао је свога одјека не само у Монархији него и ван ње, посебно у словенским земљама. Тако је *Presse*, која преноси вест московског листа *Новое Время* тих дана писала да Југословени у Одеси организују добровољачку чету, која ће поћи у Херцеговину, да се бори против Аустрије.⁵⁶

У вези са ширењем устанка Застава извештава да је одобрено 8 милиона форинти за гушење устанка у Боки Которској и Херцеговини, „ који ће се можда завршити анексијом Босне и Херцеговине, за што постоји оправдана сумња, јер кад се проуче садржаји расправе у делегацијама, онда се може увидети да се у одбрамбеним уредбама у Босни и Херцеговини смерало у правцу анекције, а ако се на отпор наиђе, да се савлађивањем отпора пред страним светом анекција допадљивијом учини“ Нема сумње, упозорава Застава, да је Аустрија добро проучила међународне околности које јој иду у прилог, а то су: Енглеска и Француска су заокупљене својим унутрашњим проблемима; Немачка такође има доста унутрашњих проблема, али и стални опрез према Француској још од француско-пруског рата, а напосе од доласка на власт Гамбете. Дакле, Аустро-Угарска заправо има слободне руке, од стране западних велесила, као и од Немачке, док је и Обренови-

⁵² Позор, бр. 43 од 22. II 1882, стр. 2, Устанак.

⁵³ Позор, бр. 46 од 25. II 1882, стр. 2.

⁵⁴ Позор, бр. 47 од 27. II 1882, стр. 2, Устанак.

⁵⁵ Позор, бр. 48 од 28. II 1882, стр. 2, Устанак.

⁵⁶ Позор, бр. 49 од 1. III 1882, стр. 2, Устанак.

ћева Србија у добрим односима са Аустријом. Све ово олакшава посао Аустрији око гушења устанка, а то значи да је тиме избегнута свака могућност интернационализације истога. Због тога се аустроугарска дипломатија плаши било какве материјалне, моралне или пропаганде помоћи Русије, Србије и Црне Горе устаничком подручју.

Колико је сада познато о херцеговачком устанку, истиче Застава, Беч се не може добру надати да ће устанак убрзо сломити. Уосталом, колико је маха овај устанак узео види се из додуше непроверене вести, да је главна команда за Херцеговину, понудила устаницима примирје, али је и чињеница да устаници представљају велику снагу о чему нам говоре губици аустријски под Фочом (више погинулих и рањених).⁵⁷

„Загорје, горњи део долине Неретве, још увек је главно упуриште устаника. Могу се опазити две групе: банде Тунгуза и Салко-Форте-а, које броје око 200, код хана Зимје, Главатичева и Ђелемице, а већина, од око 1200, код Улога. Ковачевићева банда броји око 500—600 глава; он се повукао према Фочи појачавајући се придошлицама. Банда око Крбљина која броји 200—300 глава добива придошлице из околине Фоче куда је, у време марша колоне пуковника Hatze-а, био управљен главни део устаника. Изгледа да се ове банде, након изгубљене битке код Фоче, поновно концентрирају код Крабљине. И. М. Л. (?) барун Јовановић јавља увече 9. фебруара: Висораван Зимје заузело је 300—400 устаника под водством Тунгуза. Издата су одговарајућа наређења. Код Гацког, Плаве и Фотнице—Бељари опажене су још веће банде устаника. Данас ујутро, Леденица је заузета уз помоћ заузећа висоравни Убалац—Вељесело, и уз помоћ ратне морнарице. 3. ловачки батаљон натерао је у бегство устанике, који су били заузели висораван и стражарницу на Леденици. Губици су један мртав и 5 рањених. Из Невесиња је лакше рањени пјешадинац Гомола из 71. пешадијског пука послан у Јасиње“.⁵⁸

Због тако озбиљне ситуације бечки службени апарат свим могућим средствима настоји онемогућити средства комуникација, како би спречио проток истинитих вести о устанку у Херцеговини, о поприштима бокељско-херцеговачко-босанског устанка. Међутим, пише Застава, то је немогуће спречити, јер вести пак процуре, макар приватним стазама, а то, разуме се, баца објективније светло на устанак. Уосталом, жариште пол. ситуације у Аустро-угарској монархији јесте устанак у Боки Которској, Херцеговини и Босни. Ови догађаји су све остале догађаје засенили.⁵⁹

О устанку стално се расправља у делегацијама. Министар спољних послова гроф. Калноки назвао је у делегацијама устанике „агитаторима по занимању“ Оно што је Застава доказивала то су

⁵⁷ Застава, бр. 18 од 31. I (12. II) 1882, стр. 1, 2.

⁵⁸ Die Drau, Осигјек, 12. вељаче 1882.

⁵⁹ Застава, бр. 19 од 2. II (14. II) 1882, стр. 1.

гласови из Босне и Херцеговине почели неочекивано и брзо испуњавати и потврђивати. Али наравно кад се тегобе у окупираним земљама износе на јавност у српским листовима, онда се тим листовима забрани прелазак у Босну и Херцеговину и уопште у Аустрију, а сад, кад већ и они потписују оно што смо ми већ одавно знали, и отворено рекли, наиме да је у Босни некад поносној а сад ојађеној зло и наопако, — сада велим да ће нам дозвољено бити, да једино оно саопштавамо у нашем листу што вели, да му наш бољитак и уопште правичне жеље Југословена нису за срце прирасле“ Затим обелодањује чланак из мађарског листа *Edjerteteš*, о успоменама министра спољних послова Калнокија у мађарском сабору. Дописник Заставе из Будимпеште полемизира и даје оцену устанка. Ако су се они стално бунили — мисли на устанике у Херцеговини — што је Аустро-Угарска морала да тражи у таквој земљи код професионалних устаника? А ствар је у отпору према окупацији, економском и политичком израбљивању. Аустријанац хоће да их понемчи, док им је Турчин оставио народност на миру. Аустрија им је послала на врат легију чиновника, те жари и пали, распростирући немачку културу. Турчин их је пак оставио саме себи. Аустрија им је наговарила тешке порезе, у новцу што они немају. Турчин се задовољио десетином, а Аустрија им прети да ће им синове отерати у војску — и тог су били пре слободни. „Ево у томе лежи узрок свих правих беда“. Застава закључује да овај народ није могао трпети турску владавину, а камоли да хоће аустријску. У томе дописник „Заставе“, из Будимпеште, види узроке који су довели до устанка, а не у наклапањима мађарског министара спољних послова.⁶⁰

28. јануара отпочеле су планиране војне операције аустроугарске војске против устаника у Кривошијама (Бока Которска), док су у Херцеговини привремено одгођене иако устанак све више расте, али и у Босни све више ври. У Босни је због тога предузет низ акција, као и у Херцеговини. У вези с тим наводе се новије операције из прошлог месеца. Тако се 28. пр. м. једна чета 6. пољског ловачког батаљона из Автовца сукобила на путу што води у Вратковић, са 50 устаника из чете Стојана Ковачевића и потиснула их преко црногорске границе. Оба ова места леже југоисточно од Гацког. Мањих бојева било је око Фоче. Сарајевска војна команда 28. I 1882. године извештава о распореду устаничких чета у области где су се устаници сместили. Из извештаја се види да је у устаничким рукама сва средња Херцеговина, почевши од црногорске границе па до горње Неретве. Устаници су подељени у пет одељења: у Крбљини северно од Неретве, има око 200—300 устаника, и код Улока јужно од Неретве око 1200 под командом Тунгузовом и Салко Фортовом. Према западу код Белемића, Главатичева и на Зимјем Пољу, допирући до Коњица и Мостара, има их према сарајевском извештају 200, а по Јовановићевом 300—400. И ти се могу сматрати да су од Тунгузове чете. „Поседнувши Крбљину, устаници

⁶⁰ Застава, бр. 20 од 3. (15) II 1882, стр. 1.

хоће да пресеку везу међу Сарајевом и Фочом и међу Сарајевом и Невесињем, мада ову другу већ пресецају устаници, што стоје код Улока“ Четврто одељење је под руководством Стојана Ковачевића, 500—600 устаника, а налази се јужно од Фоче, а пето је у крајевима Гацког, Корита, Планае, Фатнице и Бељана. Оба ова последња одељења ослањају се на црногорску границу, и то прво на северну, а друго на западну. Војнички кругови рачунају да устаника има око 3.000, али се њихов број стално повећава. Устаници, иначе, имају добре, војнички изучене и извежбане вође, о чему говоре њихове позиције, распоред снага, као и њихове досадашње операције.

„Из свега реченог излази да је огњиште и тежиште устанка у Херцеговини и да освојењем појединих места, у Боки Которској, Аустро-угарска војска неће много добити, као што ни устанак неће много изгубити. Текем када у земљи херцеговој не буде више устанака тек онда може бити мирна Босна“.⁶¹

О заузимању Леденице у Боки Которској *Die Drau* пише: „Из Котора долазе следеће вести о заузимању Леденице и Ораховца: већ од петка ујутро вије се на врхунцима Леденице аустријска застава. Напад на устанике поведен је истовремено с различитих страна. Генералмајор Winterhalder водио је распоред, а провођење плана поверено је пуковнику Hofinescu и Schacingeru (из регименте Hessen). Пре дана започето је помицање једног дела трупа према високим и тешко проходним брдима и путевцима и то следећим распоредом (Следе набрајања покрета јединица)...

... У 6 сати ујутро топовњаче Nautilus и Sarsego управиле су своје прве хице. Управо на православну цркву у Ораховцу у чијој се близини већ три дана задржава чета од 300 устаника. Већ након првих хитаца настаде велика пометња међу устаницима која се повећава иза другог и трећег хица. Верује се да је 12 устаника убијено на томе месту. Главнина устаника сместа се повукла према Горњем Ораховцу, а чуло их се како вичу: „Ходите горе, козе аустријске!“ Први батаљон Hessen први је кренуо. При прелазу моста преко реке Љуте, између Доброте и Ораховца, батаљон је изненадила киша метака, али је ипак сретно прешао мост и сместа заузео Ораховац. Наши војници нису могли пуно употребљавати оружје јер се један део устаника убацио у куће, а остатак банде нестао је у оближњем шумарку. Хладнокрвност којом су припадници батаљона Hessen напредовали и заузели Горњи Ораховац, за сваку је похвалу. Међупростор који је део супротничке стране постао је тиме врло мален, па наши војници отворише јаку ватру. Устаници, премда су били у предности, ипак нису издржали отпор већ се почели повлачити према врховима брегова. У почетку је њихово узмицање првођено у реду, али убрзо се претворило у бег без реда. Батаљон Hessen био је противнику тесно за петама и зауставио се тек након што је досегао врхове иза Ораховца. Девет чета, под руковођењем капетана Freimüller-а, који је имао задатак

⁶¹ Die Drau, Осиек, 19. I 1882.

да надгледа село Ораховац, наишао је на отпор неких становника. Заробио је 8 људи који су отпремљени у Котор. Цели напад одвијао се тако да су устаници били у бољем положају јер им је ветар био с леђа, док су наши војници били заслепљени олујом и песком. У бици код Горњег Ораховца смртно је рањен капетан Böhm. Метак га је погодио у чело. Још је жив, али се сумња да ће бити спасен. Команду је сместа преузео капетан Winternitz. Мало затим и он је лакше рањен. Тај вредни официр остао је за цело време битке уз јединицу повезавши рану марамицом, али се онесвестио због губитка крви. Успон који су морали подузети наши војници био је тако напоран да су се морали помагати рукама па им је оштро камење озледило прсте. Када су се устаници попели на врхове, веровало се да ће тамо сачекати трупе, али они су се повлачили и само понекад окренули да би пуцали из свог оружја. Зауоставили су се тек када је с наше стране наређено заустављање и када су се нашли близу Вељева. Овде се јуче говорило да је Nautilus разорио српско-православну цркву у Ораховцу. То није истина јер сам ја пратио трупе у почетку и био удаљен од цркве тек око 1 km. Црква је на старом месту, фали само свештеник који је пребјегао устаницима. Устаничку банду добро су напали меци с топовњаче Möwe, а батаљон Alemann одбацио их је назад до Ђуровића, а одатле протерао преко врхова бријега Добротице. Топови оклопчаче ‚Nadvojvoda Albrecht‘ били су врло делотворни. Њихова ватра на село и око Леденице присилила је устанике да напусте своје положаје. Трећи ловачки батаљон, који се кретао од Рисна према Леденици, под заштитом топова с ‚Albrechta‘ није наишао на већи отпор, када су наишли на непријатеља сконцентрираног испод Леденице. Ту се развио жешћи бој. У почетку слаба устаничка ватра постала је касније јача, а меци су пролазили тик над главама војника. Батаљон је потерао устанике с њиховог положаја и учврстио тврђавицу пред Леденицом. У њој је пронађено 2400 Гуидер-патрона и неколико пушака. Банду су следили све до преко Горње Леденице. Сада започе напад на центар устаника у Горњој Леденици. При томе су се одлично исказали ловци. У прави час пристигла је брдска батерија под командом натпоручника Kühnel-а. У часу су топови били спремни и пуцали су у леви бок устаника, којима су шрапнели нанели значајне губитке. Ловци су бајонетима следили устанике који су се повлачили неколико салви за њима тако да су морали одступити према Кнезлацу. Наш центар није имао прилике да се огледа с непријатељем. У 4 сата поподне избачен је непријатељ са свих својих позиција. Битка је у целини трајала 10 сати. Наши губици су 4 мртва, 17 рањених (12 из регименте Hessen и 9 из ловачке). Губици устаника су значајни. Говори се о 140—150 мртвих. Њихови рођаци однели су их на сигурно место“.⁶²

— „О немирима у Далмацији и Херцеговини бечки лист *Neue Freie Presse* доноси следеће вести о ситуацији: у данашњем Министарском савету, под председништвом цара, у принципу је за-

⁶² Застава, бр. 20 од 3. (15) II 1882, стр. 1, Узроци устанка.

вршено сазивање делегације, а изабрано је 28 делегата. Ово сазивање има двоструки значај. Пре свега потребно је заступничким телима приказати неулепшану слику ситуације, а тада ће бити дата дозвола за кредитне потребне за угушење устанка. Влада се нада да ће доказима о правом стању ствари смирити осетљиве душе, јер према вестима устанак нема тако забрињавајући карактер ко што се то уопште мисли. Влада само жели осигурати ауторитет државе над оним покрајинама те провести регрутацију у Кривошији и Босни и Херцеговини. У округу Котора мора бити проведено новачење домобранства с мањим изнимкама. Изузеће погађа Кривошију гдје се 17 младића војних обавезника бегом у брда одупрло регрутацији. У Херцеговини ослобођени су од отпора околина Фоче, Гацко, Билеће, Невесиње, Требиње и Столац. Опозицију новом војном закону треба приписати, у овим крајевима, страним агитаторима, који настоје побунити неписмено становништво, па млади људи, војни обвезници сада лутају наоколо. До сада је у Босни једино у близини херцеговачких пограничних зона, крај Фоче, било неколико побуна. Уопште, највише забрињава присуство страних панславенских и српских утицаја у целом покрету, па ће руководство подузети озбиљне опште одредбе. Иначе је у неким местима цивилном чиновништву успело парализовати провокаторску делатност страних агитатора популарним објашњавањем о сталној одбрани и тако смирити становништво уз помоћ нових одредби. У Кривошијама су побуњеници добро наоружани и извежбани, што је у тој делатности схватљиво, јер тамошње становништво одавно поседује оружје. Херцеговачки побуњеници нису тако добро опремљени оружјем. Они су из доба када је Херцеговина као и Босна, одмах након окупације провела целовито разоружање, само преко границе прокриумчарили турске Снидер и Мартини — пушке. У Босни је до сада смештено двије и по дивизије (Сарајево и Бања Лука) с 36 батаљона, у Херцеговини су 3 брдске бригаде с 13 батаљона, док је у Далмацији једна бригада са 7 батаљона. Целокупни број ових трупа састоји се тако од 56 батаљона. Од почетка устанка до данашњих дана послано је или одмарширало више од 26 пешадијских и ловачких батаљона у те покрајине, тако да је укупан број војске у Босни и Херцеговини и Далмацији око 35.000 људи, од којих је око 40 батаљона или 18.000 људи, на местима побуне, то јест у јужној Далмацији или Херцеговини. Влада верује да ће за сада ове трупе бити довољне да се устанак угуши и проведе регрутација. Све ове трупе налазе се на предвиђеним мирним положајима. Позивање људства са допушта збило се на местима мирних зона. Мобилизација у уобичајеном смислу била би бесмислена, јер многи цивили — намештеници, војни обвезници у побуњеничким крајевима, на властитом терену и због властитог рата не могу бити употребљени. Ако би се у међувремену показало да су трупе за борбу с устаницима недовољне, мораће се повећати број резервиста. Даљње упућивање војних јединица у устаничке крајеве не би било препоручљиво, јер би то омело ратни план

армије и трупе на местима мирне зоне, које у ствари представљају борбени кадар и драгоцен материјал против герилаца. Ако и у будућности буду потребна појачања, она ће бити попуњена новим резервистима. Како не предстоји мобилизација, транспорт толиких јединица и ратног материјала у те негостољубиве крајеве, захтева велике материјалне издатке. Напорна служба војних јединица на положају, предстражама и борбеним командама, заслужује и бољу исхрану. Због тога је одлучено да се оперативним јединицама одмах одобри додаток и нега. Ништа нису мањи трошкови обзиром на то да је 1869. године утрошено четири и пол милиона форинти, а да се при томе радило само о гушењу једног устанка који је био подигнут на размерно малом подручју. Насупрот томе данас нису само Кривошије већ и готово цели предео Херцеговине који лежи на левој обали Неретве, побуњени. Не верује се да ће потребе, предложене делегацијама, прећи десет милиона форинти.

Главну војну команду у Босни води познати барон von Dahlen, а у Далмацији Јовановић. Како цели предео на левој обали Неретве и Кривошијама представљају војно подручје и јединствени устанички крај, то није вероватно да ће барон Јовановић бити овлашћен од главне команде за део Херцеговине који се граничи са Кривошијама. Од великих операција ваља одустати и ограничити се на учвршћење главних војних пунктова, те разбити устаничке команде, четничка одељења и устанике. Овог пута намерава се провести трајно смирење у Кривошијама као и наоружавање становништва око Котора, а касније је предвиђена изградња цесте кроз Кривошије и више утврђења. О једном пролазу кроз црногорски крај не може се још мислити. У водећим круговима чврсто се верује да је држање црногорског кнеза, упркос контрадикторним вестима, лојално и коректно. На жалост његова моћ није довољна да присили његове поданике на пријатељско држање према Аустрији“.⁶³

Устанак се проширио преко Требишњице, а разбуктао се на њеној десној обали, око Требиња. Он се шири према северу и западу, па се може претпоставити да покрет може захватити и праву Далмацију више Дубровника. Уз извештај о броју погинулих и начинима борбе, Застава објављује проглас Кривошијана од 14. јануара 1882. године поводом одлуке Аустрије о уништењу устанка, која гласи: „Ми ево изјављујемо: Јовановићу! Крв која се буде пролила за појачање наших права и за коначно ослобођење свију Срба, слиће се на тебе и на оне, који те послаше на овај очајнички бој! Браћо из Босне, Херцеговине, Далмације, Србије, Црне Горе и Старе Србије. Само храбро и дурашно, пођите за нама брђанима и Кривошијама и јужној Херцеговини, да бранимо народна права! Поздрав браћи на Неви и Црном Мору! Поздрав Бугарима, Србима, Русима и свим Словенима! У име свевишњег! Боже правде ти нас чувај! У Кривошијама на дан светог Саве, 27. јануара 1882.

⁶³ Die Drau, Осигјек, 19. I 1882.

Централни одбор усташа за Кривошијје, Херцеговину и Босну“.⁶⁴

Устанак се ширио и јачао. Из Босанског Грахова јављају да су жандарми у селу Ригчи код Доњег Вакуфа ухватили двоје кола муниције и 5 муслимана. Због сличних појава пребачена је једна сатнија домобрана из Задра у Книн, а по томе се види да је устанку утрвен пут и у западној Босни. А према информацијама из Трста изашла је нова прокламација Босанцима и Херцеговцима коју су потписали: Стојан Ковачевић, Трипко Вукаловић, Салко Ворта (Форта) и Осман бег Пантовић. Потписници позивају своје земљаке да се придруже устанку. Међу устаницима, има доста Турака (Муслимана). Пре два месеца пришло је 200 Муслимана четама Стојана Ковачевића.⁶⁵

Прошло је већ два месеца од избијања устанка у Боки Которској и Херцеговини, па се Застава пита шта је до сада учинио генерал Јовановић на плану смиривања и гушења устанка, и закључује да је учињено врло мало, а потом каже:

„Све што је до сада војска извршила и урадила, своди се у неку руку на саму спрему. Је ли томе крива оскудица у средствима или снага противника, то се не може овде испитати, нити се овде даје поуздано констатовати, јер свиколики извештаји, што с позорнице устанка до нас допиру, немају права на пуну веру, али то стоји, да је војничка акција слабо одмакла напред“ Застава констатује да ће, с обзиром на опште околности, устаници добити времена и прилике да војнички и просторно ојачају, што им гарантују досадашња војничка и устаничка искуства у борби против Аустријанаца. У Херцеговини поред свих бојева око Фоче и Билећа, где су устаници, према службеним извештајима, претрпели велике поразе, устанак не само да опада и малаксава него јача и захвата све више маха. А ако се узме да је пламен устанка захватио и делове Босне, и то све више, онда се могу одмерити и једне и друге снаге и њихов однос у будућности. У вези с овом оценом Застава наводи мишљење бечке *Neue Freie Presse* од 7. фебруара о томе због чега су акције против устаника уродиле slabим плодом. Овај бечки лист у први план истиче непроходност земљишта у коме устаници делују, недостатак саобраћајница, што устаницима такође одговара, јер се они веома лако крећу планинским стазама, а ни стварање контрагериле од католика и муслимана (протуустаничке чете) под водством аустријских официра, хрватске или српске народности које је имало успеха, није уродило плодом, „и може бити да ће се устанак за неко време стишати, али никад се неће моћи угушити нити му се животна онага подрезати“ Лист констатује да је само кратковида и промашена политика могла принудити Монархију да влада становништвом устаничких крајева.⁶⁶

⁶⁴ Застава, бр. 22 од 7. (19) II 1882, стр. 1, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

⁶⁵ Застава, бр. 23 од 9. (21) II 1882. године.

⁶⁶ Застава, бр. 24 од 10. (22) II 1882, стр. 1, 2, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

О узроцима устанка *Die Drau* наводи Представку цару: „Узроци устанка у Босни и Херцеговини су стварност, и ми смо, посебно за време последњих делегатских расправа, имали изванредну могућност чути о тим безнадежним догађајима. Било би сасвим сувишно отићи далеко у прошлост. Истина је негде сасвим близу: у архиви царског и краљевског кабинета. У децембру 1878. године, приликом вазалског поклона из Босне, српски су учесници написали Представку у побесном насловнику и послали је престолу. Мора да се у међувремену нешто десило за што је већ раније постојала клица. Тако је на примјер срески поглавар Жакула јавно објавио убирање пореза од босанских избјеглица. Због тога је одликован Жељезним краљевским орденом. Колико је јада и жалби било због тога што се тако нешто тражило од избјеглица, напола гладних, који су се тек вратили кућама. Али то је само мали *intermezzo*; у свему томе никло је семе незадовољства већ крајем 1878. године, а ми га налазимо у споменутој представи, која је некоћ објављена у једном листу, и упркос великом публицијету, остала доста непозната, па је због тога данас овде објављујемо и сматрамо то потребнијим што су постулати овде изречени раније или касније морали бити извршени јер Аустро-угарска, након Молткеове изјаве, обзиром на Елзас, Босну и Херцеговину, педесет година, оружјем у руци, морала штитити или обе провинције напустити.

Ево Представке:

Ваше Височанство!

Најсветлији царе, краљу и господару!

Тужбе, које су босански Хришћани поново предали у Цариград као и пред европске власти, воде напокон к томе, да нам је додељено спасење и да је Европа славној влади нашег Височанства поверила окупацију Босне и Херцеговине. Наша су срца клицала срчаном војницима и Височанству, а наше аустро-угарске заставе биле су поновно, након 100 година, симболи слободе за источно хришћанство.

Срца пуна захвалности, наше груди препуне оданости и верности за ваше Височанство, затворили смо пет српских заступника источне вере, из босанског посланства.

Височанство, благоизволите приметити, да је у односу према становништву, заступничка већина босанског народа, Срба, у овом посланству преслаба.

Али, ваше Височанство, притужбе су ови источни хришћани предали преко овог посланства вашем Височанству. Зато овде износкомо коју су молбу вашем Височанству верни босански Срби хтели предати милостивом срцу Ваше Височанства. Пре свега употреба нашег материњег језика с хришћанским словима у јавном саобраћају. Ми не познајемо латиницу, а била је употребљавана у одлукама и наредбама чак и у време турске власти.

Надаље молимо наше Височанство за реформу правног система. Да ће поседницима: трећина и десетина, подразумевати све што нам даје наша земља, све што нам даје наш рад, па како онда можемо давати још више пореза држави када су даће упро-

пастиле поседнике и успркос нашем труду они трпе све више глад и несташницу.

Молимо ваше Височанство за организацију наше цркве оријенталног богослужја, да бисмо били ослобођени грчких рhаnаrіотskіh епископа и свештеника и могли изабрати епископа и свештенике наше националности који разумеју наш говор и обичаје. Ми, Срби, који представљамо већину босанског становништва, управљамо жељно наше погледе моћној и слободној Аустрији. Припала нам је срећа да припаднемо под жезло вашег Височанства и благосиљамо дан када ће ваше Височанство имати милост и дати управу таквим људима који познају наше обичаје, говор и односе, који ће имати срца за нашу националност, који ће побољшати наше односе, па тада Срби из Босне неће никада престати радосно жртвовати своју крв и свој живот, све што поседује, за Династију која нас је ослободила за моћно царство које ће нас повести културном и човека достојном постојању. Опростите нам ваше Височанство на овом отвореном изношењу наших жеља и молимо за милост да нас ваше Височанство саслуша. Поред тога, молимо за допуштење и покорну изјаву пред престолом вашег Височанства о нашој непрекидној покорности“.⁶⁷

У редакцијском чланку под насловом „Расправа на угарском сабору о Босни и Херцеговини“ Застава, описује атмосферу на том највишем представничком органу Угарске. При том пише да су за њу од особитог интереса страначко-политички погледи на сабору о проблемима Босне и Херцеговине, као и изјаве мађарских првака о овим проблемима и уопште о словенству, источном питању и јужнословенском питању, а што је неопходно за аналогију и критичку оцену. При томе тврди да најповољније ставове и оцене на сабору, о судбини Босне и Херцеговине, има крајња левица. На сабору се више говорника осврнуло на околност „да се први предлагач крајње левице у главном захтеву сусрео са мисли и жељом представника српске народности о испразнењу Босне и Херцеговине“.

Наиме, Светозар Милетић је у угарском сабору одржао посланичку беседу 10 (22) фебруара 1882. године, у којој је рекао: „Време би било већ евакуацији Босне и Херцеговине“, истакавши да је боље данас, него сутра напустити босанско-херцеговачко земљиште.⁶⁸

Према службеним саопштењима, тих дана херцеговачко-босански устанак шири се према северу и све се више примиче главном граду Сарајеву и путевима који Сарајево с једне стране с Мостаром а с друге с Полимљем везују. Према досадашњим извештајима линија која означава докле је устанак, према северу допро, може се означити правцем: Главатицево, планином Пљешевицом,

⁶⁷ Die Drau, Осигјек, 23. вељаче 1882.

⁶⁸ Застава, бр. 26 од 14. (26) II 1882, стр. 2.

Вратлом и Крбљином, а та линија примакла се ближе Сарајеву. Опажа се да устаници продиру у три правца напред: први, од Цепа, источно од сарајевско-мостарског пута, што води преко Иван-планине, на Иван-планину, са циљем да пресеку везу између Сарајева и Мостара да дигну на устанак становништво које се налази с друге стране сарајевско-мостарског друма; други, води на Сарајево с продором и источно и западно од железничке долине, где пуковник Арлов чува позицију Трнову. Они желе да пуковнику Арлову пресеку везу са Сарајевом; трећи продор устаника полази од Корен-планине, која лежи мало југозападно од Јахорине, стремићи на пут који води из Сарајева у Горажде на коме врше војне акције. Њихов циљ је да продру у Полимље све до србијанске границе и Дрине. А тек тада устаници могу да пресеку везу између Сарајева и Полимља.

Политичка клима у Босни је посебно интересантна, а то се види из докумената тадашње аустроугарске власти. О томе нам говоре две наредбе замаљске владе: прва се односи на рушење железничке пруге код Врандука, а друга на обнародовање војничких вести. Према овој последњој, три до четири сата од Сарајева налазе се устаници, што указује на озбиљност устанка, док прва говори о саботажи на железници.

Истовремено ни устанак у Боки Которској не јењава. Напротив, он се шири и јача. Од времена пораза устаника код Леденица, аустројска војска се утврђује, док Кривошијани потпомогнути устаницима, што им од Вратло кланца у помоћ прискочише, те Ковачевићевим и Вукотићевим четама, непрестано узнемиравају војску. „Ноћу запале ватре на више места, па дигну вику, те обрате војсци пажњу на ону страну; међутим, с друге стране преко стена и врлети ударе на њу, и онда се зна шта бива“.

Дакле, о устанку све најбоље каже Застава: о снази, простору и начину ратовању против надмоћног непријатеља. *Герила је један од основних начина војевања овог бокељско-херцеговачког устанка 1882. године, иако су устаници наступали и са својим великим устаничким формацијама против аустроугарске војске. Међутим, герилска стратегија уз примену мањих војничких групација које су биле психофизички спремне на велике напоре и маневарску способност, те примена фактора изненађења за противника, чиниле су суштину ратовања устаника у овом устанку.*⁶⁹

Према једном извештају почетком марта Загорје и Крбљина били су најзначајнија устаничка подручја у Херцеговини, геостратешки изузетни за герилско ратовање што је одговарало устаницима у борби против аустројске војске. То је био тежак терен за сваког страног војника, а одличан за домороца. Устаничке чете су се већ појављивале почетком марта и у Далматинском загорју; једна устаничка чета ударила је на село Радожић близу Лабинда, што лежи крај далматинске државне железнице; осим тога, Кривоши-

⁶⁹ Застава, бр. 26 од 14. (26) II 1882, стр.1, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

јани су задњих дана у два маха покушавали да великом силом ударе на аустроугарску војску. Из свега овога јасно је једно: устанак у Боки Которској, Херцеговини и Босни не опада ни малаксава, него напредује, расте и снажи, закључује Застава.⁷⁰ Како је устанак јачао тако је интерес штампе био све већи, у нашим земљама, монархији и Европи.

О биткама код Улога крајем фебруара 1882. *Die Drau* пише: „Колона генерал-мајора Czveitza стигла је јуче у Улог. Пуковник Арлов, чије је десно крило напало побуњенике, сам је прешао у напад и нанео им веће штете. Преко Улога продро је јужно од Сарајева и данас се вратио јер пуковнику Hassu више није потребна помоћ. Колона Арлова није имала губитака. Утврђење Калиновика скоро је завршено. Јовановић јавља 1. марта увече: Генерал-мајор Цвејић после 6-сатног напорног марша по стрминама Плужине 22. II попео се око 11 сати пре подне с колоном на планину Мориње. Одједном, након што је преваљен значајан део, нађемо око 12,30 h код Пшине ливаде око 100 побуњеника који су се тамо учврстили и пуцали на наше трупе. Две чете су их потерале и устаници су побегли према источној страни. У 14,30 колона је стигла на четврти km од Улога и наишла на врхове које су устаници заузели. Дао сам да се отвори јака артиљеријска ватра и ставио пешаке у строј за напад пушчаном ватром. Око 4 сата видело се да директан напад неће довести до циља, јер је терен био отворен, десни бок, изложен ватри и то с једног утврђеног врхунца. Тада сам одлучио, премда је врх био учвршћен са 5 караула, да пређем у напад. Док су топ и пешадија пуцали према врху, исти сам опколио, одвео више јединица према врху и наредио, и поред јаке снежне олује, главни напад. Ово утврђење је природно и примитивно појачано, попустило је, и у пола осам након јаке једносатне ватре заузето. Сва настојања непријатеља да задржи Улог, своје кључно упориште, било је безуспешно. Противник је био уништен и разбежао се на све стране и при том оставио за собом много мртвих и рањених. Властити губици били су (следи набрајање. .). Заузео сам околину једног врха удаљеног на топовски домет, где сам био у могућности да заузмем цели непријатељски положај с леђа. 27. II у 6 сати ујутро сусрео сам се са колоном Секулић. У 7 сати отпочео је напад који је брзо напредовао према мосту код Улога, док је Секулић надирао са леве стране. У подне су сломљени неки делимични отпори неких група из тог краја, а после подне у 4 сата остаци устаника полсатном ватром су протерани на десну обалу Неретве.

У 6 сати колона Haass напредовала је преко моста на леву обалу Неретве, где је исте ноћи ступила у додир с мојом колоном. Бег Јазиић, један од главних побуњеника, ухваћен је у нападу код жандармеријске станице у Улогу. Устаничке банде које су распршене, бројиле су 800—1000 људи. Перо Тунгус командирао је с 250 људи, Омер Ђучић с 250 Турака, Секулић одредом од 200 људи,

⁷⁰ Застава, бр. 29 од 19. II (3. III) 1882, стр. 1.

Куртовић с 200—300 побуњеника из места око горње Неретве. Тунгус је с обитељи пребегао у Црну Гору, док су остали потражили заклон на Вељој планини. Колона Секулић у повратку је рашчистила долину горње Неретве. Понашање трупа, пожртвовност, храброст и издржљивост били су награђени похвалом.

Прашка *Politika* добила је из Дубровника опширан преглед устаничке војне моћи. Према томе прегледу устаничке снаге деле се на две велике групације: устаници који се налазе у јужној Далмацији (Кривошије) и они који се налазе у Херцеговини. Главни командант кривошијских устаника је Ђуро Зеџ са својим сином попом Марком, а број њихове војске износи 1.800 устаника. Под Ђуром Зеџом заповедају још Андрија Самарџић (300 људи), Крсто Вукаловић (350 људи), Јово Милић (400 људи), Милан Сутић (400 људи).

Много јачи су устанички одреди у Херцеговини, чији је главни командант Стојан Ковачевић. Поједини одреди су под Салком Фортом у јачини од 1900 људи, под сердаром Тунгузом 700 људи, барјактари Зелић и Хамзић 800 људи, Богдан Перовић 500 људи, Осман бег Тановић 1500 људи.⁷²

Позор у првој декади марта саопштава извештај из *Државног аустријског листа „наредбу укупног министарства“*, у којој се на подручју срезова которског, метковићког и дубровачког проглашава ванредно стање због устаничких акција. Уосталом, устанак у Кривошијама и Херцеговини већ траје три месеца, али не знамо, каже *Позор*, да ли смо на завршетку устанка или је он тек почео.⁷³

Вести са устаничких подручја стално су стизале и *Позор* их је, као и остали јужнославенски листови, објављивао. Тако је објавио вест да је на подручју Паузе погинуо заповедник батаљона барон Рукавина.

Бечке и пештанске новине јављају да је отпор у Кривошијама сломљен и да је терен заузет великим војним снагама. Међутим, сав је народ побегао у Црну Гору, те се на тај начин регрутовање, новачење, не може спроводити.⁷⁴

Према службеном извештају од 14. III 1882. године саопштава се да ни једна од три колоне, које су биле упућене из Калиновица, Гацког и Фојнице, није нигде наишла на мушко становништво. Била је предузета експедиција у Херцеговини, да опколе устанике, који су се морали налазити око извора Неретве. Међутим, цела та акција није имала успеха, јер осим малих устаничких група није се нигде наишло на противника. Нигде се није могло водети мушкараца. Исти се случај могао видети и у Кривошијама.⁷⁵

Устанци у Босни и Херцеговини нису угушени, и поред успеха аустријске војске, о чему говоре сарајевски и дубровачки службени

⁷¹ Die Drau, Осиек, 5. ожујка 1882.

⁷² Позор, бр. 55, 8. III 1882, стр. 2, Устанак.

⁷³ Позор, бр. 56. од 9. III 1882, стр. 2, Устанак.

⁷⁴ Позор, бр. 59. од 13. III 1882, стр. 2, Устанак.

⁷⁵ Позор, бр. 63. од 17. III 1882, стр. 2, Устанак.

извештаји од 1. марта (13). У ствари Аустријанци су мислили да после битака од 9—16. фебруара на Крбљини, под Главатичевом, у Улогу и на горњој Неретви, — да је након тога куцнуо последњи час херцеговачком устанку, и да се после операције, што су за пуна три дана (од 24—26. фебруара) у Кривошијама вршене, неће ни један устаник жив помолити. Међутим, сарајевски и дубровачки извештаји говоре да устанак није ни сломљен, а камоли угушен, док *Neue Freie Presse* пише да устанак у Херцеговини и Кривошијама расте и снажи, а не да малаксава и опада, али су устаници у борби постали опрезнији, па истиче: „То је такозвани герилски рат. Бокељски и херцеговачко-босански устаници неће нигде да приме отворен бој, него где год немају сигурна изгледа на успех, ту се повлаче испред надмоћи противникове, остављајући му лаким срцем на једној страни позиције своје, јер их на другој изобиља има. Зато не вреде много стратегијски успеси и територијални добици, кад нови устанак, устаници, на другој страни искрсне. Шта вреди Јовановићу, што је Драгаљ у његовим рукама, када тек што је он после три дана тешког напора до њега допро, а устаници већ искрсоше за леђи му, онде баш, од куда се он кренуо? Шта вреди што је Крбљина и Загорје од устаника једном рашчишћено, Улог, Хотовље и Калиновић им узет, кад се другом мора нова експедиција у тој истој области да предузме“.⁷⁶

Застава наглашава да аустријска војска ни после треће концентричне операције у Херцеговини није имала успеха, јер сем малих чета устаници нису реаговали, с обзиром да су Аустријанци наступали са великим војним снагама, док сам службени извештај каже да су скоро сва места била напуштена од стране становништва (експедиција је вршена на изворима реке Неретве и око грена Чемерне), посебно мушког. Истоветна је ситуација и у Кривошијама. „Света је истина, да све мушко становништво из источне, средње и јужне Херцеговине стоји још једнако на ногама против Аустријанаца и да је спремно да настави борбу“. Сем тога, тада су кривошијски главари одржали своју скупштину, на којој су закључили да ће се борити докле год буде требало и докле год буду могли,⁷⁷ а затим се иселити у Црну Гору И остало становништво има исте ставове. Службени извештаји говоре о крстарењу аустроугарске војске у Херцеговини, у потрази за устаницима, али их не налазе, него само мирно становништво које ради свој посао у пољу. Међутим, при томе се не може закључити да устанак опада, јер становништво радом осигурава исхрану, али ће они опет оставити свој домаћи праг, па отићи устаницима у шуму чим се шума залиста и озелени, „а то је вазда било и јест хора за хајдуковање и војевање, јер у зеленој гори лакше је устанику и задржавати се и борити се, него у сухом грму и на голом камену“. Међутим, пише Застава, остале су на бојном пољу четири повеће чете, осим много других мањих, које устанак држе у животу. А те велике чете налазе

⁷⁶ Застава, бр. 38 од 7. (19) III 1882, стр. 1.

⁷⁷ Исто.

се јужно од Фоче на десној обали хладне Дрине, у подручју које обухваћа Гацко, Корито и Билеће. Вође Тунгуз и Форта налазе се са својим великим четама у планини Белашници, али се и они спремају да се у гатачко-коритско-билећкој области споје са својим устаничким друговима, како би им снага била усредсређена и појачана. Најзад, четврта група устаничка држи се на горњој Неретви око Главатичева, те прелази час на десну час на леву обалу Неретве, према потребама борбених задатака.⁷⁸

О стању у Кривошијама службена *Neue Freie Presse* од 17. марта пише да се изјавила нада да ће аустроугарска војска освојити Кривошије, и у вези с тим каже: „Ми истина овлађујемо у војном смислу Кривошијама, али њихово становништво склонило се на туђе земљиште пошто је најпре своју стоку и свој мал тамо однело и стоја села спалило. Онда је оно гостољубиво примљено. Већ 27. фебруара, дакле сутрадан, пошто је Драгаљ поседнут био, пређоше устаници у великим четама границу, те необичном смелашћу ударише на три разна места на нашу војску. Од тог доба не прође ни један дан, а да се ма на ком крају у Кривошијама не бије бој или бар не заметне чарка. Иако су бојеви доста незнатни ипак се има посла с масом устаника“.⁷⁹

О репресијама против лица која се супротстављају провођењу одбрамбеног закона *Позор* јавно упозорава. Он информира своје читаоце да је окружни суд у Мостару донео пресуду 9. марта 1882. године бр. 702 против више лица која су оптужена за учешће у супротстављању аустријској власти и закону о војној обавези. Пресуђена су следећа лица: Ђорђе Бекић, због ометања јавног реда, Васо Круљ, Димитрије Билић, Симо Ковачевић, Марко Косјерина, Војислав Шола, Никола Зеџ, Михајло Аничкић и Мијат Радовић. Сви су осуђени због угрожавања јавног реда и мира 13. и 14. марта. Проглашени су кривима:

Ђорђе Бекић, родом из Новог Сада, стар 27 година, школски надзорник и тајник српско-православне општине у Мостару, а кажњен је са 5 форинти глобе. Оптужен је што је у просторијама српско-православне општине у Мостару 11, 15, 17, 21. и 22. XI 1881. читањем, тумачењем, објашњавањем и позивом на потписивање документа у којем се тврди да право дизања војске у Босни и Херцеговини не припада Монархији, него турском цару, те да је увођење одбрамбеног закона, тј. војне обавезе у супротности с аустроугарско-турском конвенцијом од 21. априла 1879. Та противуречност је у супротности и са прокламацијом од 28. јула 1878. године, којом су становништву Босне и Херцеговине зајамчени сва права и обичаји које је пре уживало, а међу које спада и проблем војне обавезе српског становништва (*Позор* каже грчко-источне вјероисповједи), у којем се напокон истиче да српско-православна општина као мандатор српског народа не може одступити од права неизвршавања војне обавезе.

⁷⁸ Застава, бр. 45 од 19. (31) III 1882, стр. 2.

⁷⁹ Исто.

Горе наведени су осуђени како следи: ВАСО КРУЉ, 45 стар, родом из Мостара, Србин, оптужен да је давао сличне изјаве као и Бекић у просторијама српско-православне општине у Мостару и супротстављао се органима власти, осуђен је на 18 месеци затвора. СИМО КОВАЧЕВИЋ, стар 36 година, Србин, МАРКО КОСЈЕРИНА, стар 36 година, Србин, НИКОЛА ЗЕЦ, стар 35 година, Мостар, МИЈАТ РАДОВИЋ, 55 година стар. Сви се (четворица) осуђују за потписивање наведеног списка, за пропаганду против режима и за сметње јавног реда и мира, и то: Ђорђе Бекић на тамницу од 15 месеци, те изгон из земље након издржане казне; Симо Ковачевић, Марко Косјерина и Никола Зеца на 1 годину затвора, а Мијат Радовић на 15 месеци. Од оптужбе су ослобођени Димитрије Билић (47 год. стар), Војислав Шола (19 год. стар) и Михајло Аничич (67 год. стар).⁸⁰

Застава пише у броју 52 из 1882. године, о политичким процесима против Ђорђа Бекића, Васа Круља, Димитрија Билића, Сима Ковачевића, Марка Косјерине, Војислава Шоле, Николе Зеца, Михајла Аничича и Мијата Радовића због „злочина рушења јавног мира“ Суђење се одржава у окружном суду мостарском.⁸¹

О последњим биткама у Кривошијама *Die Drau* пише: „У *Pester Lloydu* од 6. о. мј. о посљедњим битакама на Кривошијама, на устаничким поприштима даје се следећи телеграфски извештај: Кривошије су очишћене. Једва што су се трупе удаљиле поново су се појавиле разне групе Кривошијана на источној страни Драгаљске равнице. Исти су били тако удаљени од црногорских положаја, да се њихово прелажење, због неопитног разрованог терена који је и шумовит, није могао контролисати нити их се могло ослободити, па су они прешли границу и поново се вратили након удаљавања трупа. У целини супротставило се трупама само 400 устаника, а потврђено је и оно што смо већ раније јавили, да се Трифко Вукаловић одмах након тога сручио у Херцеговину и да се многи Кривошијани не налазе више у земљи већ у Црној Гори. Градња цеста, утврђења и склоништа у Кривошијама значајно је напредовала у последњим седмицама, упркос огромним потешкоћама и скупоће материјала за изградњу. Побољшане су серпентине према Гребену, а радови на Гребену и Леденици ускоро ће бити у врло добром стању. Караула на Вратлу је готова. Изградња пута од Каstellнуова до Вратла бити ће одмах започета. Караула коју су опустошили Кривошијани већ је тако поправљена да преко ње може већ функционисати пошта и телеграф. Надокнада државног телеграфа, од Рисна до Црквице је у току, а коначно су поправљене и две уништене куће испод карауле. До половине овог месеца подићи ће се 10 барака код Црквице, за збрињавање трупа, а употријевити ће се и једна природна пећина за смештај цистерне од 264.000 литара“.⁸²

⁸⁰ Позор, бр. 78 од 5. IV 1882, стр. 2, Босна и Херцеговина.

⁸¹ Застава, бр. 52 од 2. (14) IV 1882, стр. 1.

⁸² *Die Drau*, Осиек, 9. травња 1882.

Међутим, службеним извештајима Застава никада није веровала, или их је узимала са одређеном резервом, јер када би се њима веровало онда устанка у Кривошијама не би било још од 25. фебруара (10 марта), од познатог великог концентричног похода, од када је Драгаљ заузет. Од тога времена прошло је већ месец дана, а кривошијски устаници још се једнако добро држе на брдима уз црногорску границу, и отуда слећу и непрестано узнемиравају аустроугарску војску.⁸³

Према писању петроградског листа *Голос* (бр. 55), устанак у Кривошијама је угушен, али покораванем Кривошијана не завршава се епизода протуаустријског устанка. Још су остали херцеговачки устаници.⁸⁴ Тада су се већ очекивали судски процеси за кажњавање појединаца, вођа и организатора устанка. Међутим, *Neue Presse* од 4. априла истиче супротно.⁸⁵ Она каже да мање повољно него у Херцеговини стоје ствари у Кривошијама, где устаници стално држе запоседнута брда, која леже уз црногорску границу и непрестано нападају аустријске чете. „Ове се усташе боре с нејвероватном жилавошћу и устрајношћу, што тиме још више у очи пада, будући да се иза експедиције против Драгаља 8, 9 и 10. ожујка тврдило да су уништени. Сада су од тог времена минуле скоро четири недјеље а усташе још увијек држе граничне горе“.⁸⁶ Према томе, говори се о значајним тешкоћама аустријске војске и поред тога што је она у априлу успела потпуно онемогућити устанике, посебно у Кривошијама, а делимично и у Херцеговини.

Pester Lloyd доноси извештај о последњим биткама у Кривошијама, истичући да су Кривошије очишћене а аустријска војска је допрла до црногорске границе. Међутим, устаници су још покушали пружити отпор у Драгаљу, али су аустријске чете угушиле и тај отпор и сва насељена места запалили. Пошто је северни део Кривошија очишћен, остављени мањи одреди а остале су се чете утабориле делом у Црквицама, Хану и Црковцу. Тек што су се чете удаљиле, одмах су се на источним обронцима драгаљске височине појавили „чопори Кривошијана“.⁸⁷

Позор тих дана цитира извештаје листа *Neue Freie Presse*, која каже да су аустријске чете освојиле Кривошије, али да Кривошијана нема, они су се иселили у Црну Гору. „Жалостан резултат данашње управе јест да је један дио Далмације опустео. Досадашња управа у Кривошијах јест она на сваки начин само неповољно испуњавала државне дужности. У Кривошијах нема нити цеста, нити школа, нити икојег уређења, које би показивало, да ту управља модерна културна држава“. Истовремено аустријска полиција и тајни агенти претражују терен тражећи зачетнике и организаторе

⁸³ Застава, бр. 50 од 28. III (9. IV) 1882, стр. 1, Бокелско-херцеговачко-босански устанак.

⁸⁴ Позор, бр. 65 од 20. III 1882, стр. 2, Устанак.

⁸⁵ Позор, бр. 78 од 5. IV 1882, стр. 2, Босна и Херцеговина.

⁸⁶ Позор, бр. 79 од 6. IV 1882, стр. 1, Устанак.

⁸⁷ Позор, бр. 82. од 11. IV 1882, стр. 1, Устанак.

тога устанка.⁸⁸ Дакле, ради се о репресивним мерама аустријских државних органа. Истовремено аустријска штампа настоји дати међународни карактер устанку и интересу за њега од стране Русије, Црне Горе и Србије. Тако је у вези с овом димензијом устанка Позор навео мишљење службеног листа *Pester Lloyd*. Ово гласило уверава своје читаоце како су средином априла дошли „агенти московског славенског добротворног друштва и београдског великосрпског акционог комитета из Црне Горе у најјужније срезове Боке Которске у Браиће, Мајне и Поборе с циљем да побуне онашње житељство и да му укажу како нису смели оставити саме Кривошијане и да их наговарају да притекну браћи у помоћ.⁸⁹

Службена анексионистичка аустријска и угарска штампа стално понавља да је устанак у Боки Которској и Херцеговини угушен, али их други извештаји терају у лаж, јер истина се не да прикрити. Чињеница је, пише Застава, да устанак нема ранију снагу, али томе није допринео успех барона Јовановића, него општа политичка ситуација у Европи која устанку не погодује, па каже: „И кад не буде више устаника, мир и поредак у тим тамо покрајинама стојаће највише до поступка аустријских окупаторских власти. Буде ли се радило као до сада што је, буде ли јеворопска мандарка у Босни и Херцеговини прекорачила свој мандат, тешко да ће сва утврђења и све присилне мере што вредети; народно незадовољство неће се дати затомити, и оно ће првом приликом тражили себи одушка. Ако је истина, што немачки старочешки орган јавља, да ће на име сарајевско заповедништво, како делегације одобре тражени кредит, почети у Босни и Херцеговини новачити, — то већ није пут, ни начин, да се утврде они „добитици“, који су толико крви и новца стајали“.⁹⁰

Неки извештаји показују да устанак и даље траје. Иако не пламти, он тиња. О томе нам говоре не само приватне вести него и службени извештаји, посебно они који су 5. априла у Бечу обнародовани. Када се и једни и други сведу на праву меру, онда проилази да ће „окупаторка“ морати утрошити још доста крви и финансијских средстава да смири ситуацију. Да на устаничком подручју још има немирних подручја и сукоба са устаницима о томе говоре службени извештаји. Они су се одвијали око Местовац-планине, Равне Горе, Колуме и Праче и на Романији. Према устаничком ратном извештају, који из *N. F. Presse* преноси Застава, од почетка устанка до 14. марта губици на обе стране били су овакви:

Аустријски губици:

Убијених војника: 972

Отето вој. материјала: 380 тавара

Отето пушака: 448

⁸⁸ Позор, бр. 88 од 18. IV 1882, стр. 1, Устанак.

⁸⁹ Позор, бр. 90 од 20. IV 1882, стр. 4, Устанак.

⁹⁰ Застава, бр. 52 од 2. (14) IV 1882, стр. 1, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

Отето сандука муниције: 110

Ухваћено, а затим пуштено: 56 војника

Устанички губици:

94 погинула, а 19 устаника заробљено. Аустријска војска свирепо се односила према становништву устаничких подручја. Тако је у 7 села спалила 523 куће. Убили су жена, деце и стараца 303. Од тога у Бродском Пољу угушили су 250 деце.⁹¹

И овом приликом *Застава* износи мишљење бечког листа *Neue Freie Presse* о узроцима херцеговачко-босанског устанка, за који каже да је многе узроке уочио, али да прави узрок ипак није, а тај је *окупациона политика*. Истина, *Преса* наводи ове узроке, иако изричито не оптужује окупациону политику: становништво се надало окупацијом бољој управи, материјалној помоћи, смањењу пореза, а то се није остварило; напротив, уведени су нови порези на стоку, повећан кулук, порез на дуван, одузимање општинске земље, пашњака и шума, што је држава преузела у своје руке.⁹²

Према дописнику *N. Fr. Presse*, а на основу ратног билтена устаника, Аустријанци су имали од почетка устанка па до 26. марта укупно 927 мртвих војника у Херцеговини. Уз то су устаници заробили доста ратног материјала и оружја. Устаници су имали 94 мртва, док је 19 устаника заробљено. Затим *Позор* наводи масакр који су извршили аустријски војници над недужним становништвом Херцеговине: „А сада долази набрајање аустријских грозота, што су их наводно починили. Било је најмање од аустријских војника порушено и попаљено: код Улога 15 кућа и 1 мошеа, код Коњица 30, у Крушчици 80, у Бродском пољу близу Фоче 60, у Трновици 60, у Препрачи 70, у Кориту 170, у Влашки 3; скупа у 7 села 523 куће. Но то још није све, вели се ту да су Аустријанци смакли жена, дјеце и стараца, и то у Кориту 2 жене, у Крушчици 6 жена и 6 дјеце; у Бродском пољу су угушили 250 деце. У свему убили су они до 26. марта 303 што жена, што стараца“.

Ово су информације, према писању *N. Fr. Presse*, које је лист узео из устаничког билтена, што према мишљењу *Позора* треба узети са резервом.⁹³

Бокељски устанак почиње се ширити на југоисточне делове Боке Которске, по крајевима који су до априла 1882. године били мирни, и то у кнежинама: Жупи, Поборима, Брајићима, Мајинама и Паштровићима. О томе нам говори извештај из Дубровника од 13. априла, а повод је отпор новачењу у овим кнежинама.⁹⁴

Die Drau доноси следећу прокламацију Земаљске владе Босне: „Устанички покрет који је недавно омео јавни ред и сигурност у једном делу земље угушиле су царске и краљевске јединице. Поје-

⁹¹ *Застава*, бр. 56 од 9. (21) IV 1882, стр. 1.

⁹² Исто.

⁹³ *Позор*, од 22. IV 1882, стр. 3.

⁹⁴ *Застава*, бр. 58 од 13. (25) IV 1882, стр. 1, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

дине банде које су се појављивале у неким окрузима су уништене, а поново дизање истих спречила је војска заузевши одређене позиције. Дошло је време да се становништво свих места може вратити мирнодопској делатности а у томе ће бити потпомогнуто од власти. А да би посвуда био омогућен озбиљан рад потребно је да се сваки становник, који је из угрожених места и морао је напустити свој дом, врати у исти... Лисац и Марја планина те цела Бјеламора кроз Драгаљску равницу заузеле су колоне које наилазе на отпор. Устаници који нападају из Бјеламоре настоје по кућама у местима, посебно у Драгаљу, пружити отпор. Због тога се војска и даље морала одупирати устаницима паливши места. Уз изванредно успело тактичко вођење операција има незнатних губитака и код трупа у време тродневне битке. За сада нема мртвих, само 9 рањених — од тога је неколико тешко рањених. Рањени су из 24. ловачког батаљона (Чеси) и из 14. регименте (Аустрија) итд., код осталих трупа, као код 3. ловачког, 10. царског ловачког батаљона и код Карансербесирске (?) 43. регименте било је само лакших рањавања од окрзнућа тако да су се људи могли повући према својој вези. Као и обично није се могло точно установити колико губитака је имао непријатељ јер су они пуцали из велике даљине и повлачили се чим би се наше трупе приближиле на 500 — 600 корака. Ипак су 5. о. мј. нађена 3 мртва устаника. Рањене су одмах однели њихови људи. Најтрајније битке водиле су се код Лупоглава. На Бршанику и на Прчингори југоисточно од Драгаљске котлине поставили су Кривошијани снажне топовске батерије. Након тродневних борби попеле су се трупе на неверојатно високе врхунце на којима војска још никада није била и где се више не могу наћи људска боравишта. При томе су стигли на црногорске борбене положаје, а они су се једва разликовали од кривошијанских правећи кордоне нашим војницима да се на њих не би могло пуцати. При напредовању наших јединица они су им одали војну част. На неким тачкама црногорски кордони викали су нашим трупама: „Живели братци!“ Најживља битка започела је пре подне на обронцима Драгаљске висоравни. До топа на Великом Загвозду, где се генерал Winterhalder, који је пре неколико дана водио операције на Мачјој планини, нашао са својим штабом живо пуцајући при томе на једну групу устаника који су се учврстили испод Црног врха. Око поднева настаде краћа станка због јаке олује. Након тога је цели крај Кривошија не из властите побуде, већ делимично заведен а делимично и из страха и насиља, заборавио или занемарио своје дужности. Према таквима ће сада царска и краљевска власт и апостолска висост указати милост. Сви они који се до 20. маја својевољно врате у своје домове и пријаве код власти, ако нису вршили злочиначку делатност, биће ослобођени осталих последица због својих поступака и неће бити кажњени, а према осталима, тј. онима који се у том року не врате као и према онима којима ће бити потврђена злочиначка делатност и, напokon, против оних који су били подстрекачи и заводници покрета, с њима ће се најстроже поступити. Сарајево 22. априла 1882. шеф Земаљске владе

и главни командант за Босну и Херцеговину: Дахлен. Као што *„Politische Korrespondenz* даје на знање већ се у напуштена села враћају многи за које се сигурно знаде да су били учесници устанка. Тако ће на посљедњи дан службе покрајинске области Фоче, присуствовати они које нисмо видели од 5. сијечња“.⁹⁵

Према саопштењу *Pester Lloyd*, у Херцеговини се почетком маја још налази устаничких чета, особито у Фочи, у мањим селима и засецима дуж црногорско-херцеговачке границе и по шумама средње Херцеговине. Према томе извештају, чете нису истина веће од 30—40 бораца, али је то тим теже за њихове гониоце, јер је малим четата тешко ући у траг, а камоли их гонити или разбити. Ове чете се крећу невидљиво и нечујно прелазе с једног места на друго и на тај начин узнемирују и доводе противника у недоумицу. „У самој Херцеговини требаће дакле још доста времена, док се устанак сасвим сталожу и прилике консолидују“

Што се тиче Боке Которске, устанак се распламсао у оним крајевима где до овог времена није било устаничких покрета, тј. у јужним и југоисточном делу Боке, о чему нам говоре службени извештаји. Тако је 26. маја дошло до оружаног сукоба између аустријске војске и устаника у будванском округу.⁹⁶ О устаничким акцијама на ширем подручју било је говора у наредном броју *Заставе*.⁹⁷

Тих мајских дана у Угарском сабору др Михајло-Полит Десанчић рекао је да је огорчење у Босни и Херцеговини таково да ће се устаници дати пре истребити, него покорити. То су потврђивали службени извештаји што их је *Застава* у ранијим бројевима обелоданила потврђујући Политову тврдњу. „Наде, да ће услед похода, што су почетком месеца априла у источној Херцеговини, у устанку запоседнутим земљама крај бити — изјаловиле су се. Око Умаљава и Ракитнице, Радопољу северно-источно од Конице, у долини Црне Реке, на Јабуци, на Грпку, и Корен-планини, под Мокрим и Јелцем, свуда се туд устаници показују. Они су се 21. и 22. пр. месеца били с Аустро-угарском војском код Ђурковића близу Коњице, под Мокрим на путу, што води из Сарајева преко Романије планине у Полимље, и под Челебићем југо-источно од Фоче. Ко потражи поменуто место на земљовиду, видеће, да су се херцеговачко-босански устаници сад угнездили источно и јужно од Сарајева и да им је простор на ком развијају своју радњу, обележен полукругом, који почиње код Родоља у крај сарајевско-мостарског друма, па хвата чак до Мокрог, које лежи на најсевернијем путу што води из Сарајева у Полимље“ *Застава* даље наводи податак да дуж херцеговачко-црногорске границе устаници стално делују, а устаничка кретања су присутна и у Кривошијама и уопште у Боки Которској. „По

⁹⁵ Die Drau, Осиек, 30. травња 1882 (превод с њемачког на хрватско-српски језик извршила Емилија Рона, Загреб).

⁹⁶ *Застава*, бр. 68 од 30. IV (12. V) 1882, стр. 3, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

⁹⁷ *Застава*, бр. 69 од 2. (14) V 1882, стр. 2, Бокељско-херцеговачко-босански устанак.

свему дакле збиља изгледа, да ће се устаници дати пре истребити, него покорити“.⁹⁸

Београдски листови објавили су нови проглас херцеговачких устаника од 6. априла 1882. у коме устаници кажу да их Аустријанци могу и савладати, али за себе не могу никада придобити. Уколико устанак буде савладан, нове ће се борбе обновити, „а он неће престати докле год народ не буде слободан или сав до једног не изгине“ На ово су се и хришћани и муслимани заклели. Они апелују на европске државе да их заштите од Аустро-Угарске.

Устаници су продрли у Сарајево да ослободе своје другове из затвора, али су у сукобу са надмоћнијим непријатељским снагама били присиљени да се повуку са попришта борби.

Генерал Дален, сарајевски заповедник и поглавар Босне и Херцеговине, земаљске владе, издао је 22. априла проглас у коме се каже да је устанак угушен, устаничке чете разбијене, а устаничка подручја поседнута аустријским војним јединицама. Он позива становништво да се поврати мирном послу, а све избегло становништво да слободно дође на своја огњишта. Сви они који се врате до 20. маја 1882. године и пријаве властима биће ослобођени било какве казне уколико им се не докаже да су починили „какав злочин“, а уколико јесу — поступиће се строгим казнама.

Закључак

1. — Херцеговачки устанак је стратешки и војно-политички повезан са устанком у Кривошијама и из тога подручја ширио се према појединим пределима Босне. Стога се у поменутом листовима и говори, у почетку устанка, о кривошијско-херцеговачком устанку, односно бокељско-херцеговачком, а након месец дана о бокељско-херцеговачко-босанском.

2. — Устаници нису били никакви бандити или професионални разбојници, како их је описивала реакционарна штампа у Монархији. Они су представљали борце против политичке управе Аустро-Угарске, која је појачала економску експлоатацију кметова; они су морали поред 1/3 давати још половину својих производа. Ту налазимо економски узрок устанка, уз постојеће незадовољство системом окупацијске управе која је и довела до економске експлоатације у Босни и Херцеговини. Увођење одбрамбеног закона само је представљало доливање уља на ватру и довело до почетка устанка и повода устанку. Међутим, Аустро-Угарска је за опште стање у овим крајевима оптужила српску пропаганду и панславизам, да би тиме прикрила основне узроке устанка.

3. — Након избацивања Аустрије из немачког проблема 1866. године, њена спољна политика, односно експанзионизам био је усмерен на југоисток Европе, тј. у правцу наших земаља, а окупација Босне и Херцеговине била је само резултат таквих империјалистич-

⁹⁸ Застава, бр. 71. од 5. (17) V 1882, стр. 1.

ких намера. Стога се могло рачунати да ће Аустро-Угарска ићи даље, а то је била анексија ових наших крајева. Анексионистичка политика била је присутна, али је Аустро-Угарска тражила погодан моменат да те крајеве припоји без већих међународних потреса и интернационализације овог проблема, с обзиром да је имала обавезе према одлукама Берлинског конгреса. Она је прво намеравала припојити Херцеговину Далмацији, као тобоже њеном природном залеђу, а затим Босну; тиме би био привремено реализован програм аустроугарске експанзије на Балкан. Познато је да је ову намеру остварила 1908. године, односно 1914 — 1918.

4. — Стално повећање броја устаника, јачање устаничког морала, територија и организације устанка, те јачање и развијање тактике и стратегије герилског ратовања, представљали су основне карактеристике војно-политичког аспекта херцеговачког устанка: стално узнемиравање противника, а избегавање судара са већим војним формацијама непријатељским. Устанак је имао организован карактер, јер се ширио плански и смишљено, заузимањем стратешки добрих позиција које је било тешко угрозити а још теже освојити. Циљ устаничких операција био је пресецање комуникација између већих градова, управних и војних средишта и проширење устанка на друга подручја. Устаници су имали добре војнички изучене и извежбане вође за вођење гериле и искуства из ранијих устанака. Герилска тактика, уз примену мањих војних групација које су биле психофизички спремне на велике напоре, велике маневарске способности и фактор изненађена, чинили су суштину ратовања херцеговачких устаника. Устаници нису нигде примали већу отворену битку, уколико нису били сигурни у успех, а пред надмоћним непријатељем повлачили су се. Због тога су и непријатељски губици били много већи од устаничких. Према писању штампе, аустријски губици у овоме устанку били су: 972 убијена војника, 56 заробљених, 380 товара материјала, 448 пушака, 110 сандука муниције. Устанички губици били су: 94 погинула, 9 заробљених, а у драстичним и репресивним мерама аустријски војници спалили су 523 куће у 7 села, убили 300 жена, деце и стараца, од чега у Бродском пољу 250 деце. Устанак је задао велике бриге аустроугарској дипломатији, с обзиром на његов међународни одјек и интерес; изазвао је територијалне, војне, финансијске и материјалне проблеме. Јавља се управо у време када Немачка, Аустро-Угарска и Италија формирају први империјалистички блок који се почео неминовно сукобљавати са старим капиталистичким земљама: Енглеском, Француском, а затим Русијом.

Milenko Patković

ACTIONS MILITAIRES DES INSURGENTS DE HERZÉGOVINE
ET DE BOKA DE L'ANNÉE 1882 DANS LA VUE DE LA
PRESSE CONTEMPORAINE

R e s u m é

Les actions militaires des insurgents de Herzégovine et de Boka étaient stivies avec intensité par la presse contemporaine, premièrement par celle de la Monarchie de l'Autriche-Hongrie, tant celle du régime que celle de l'opposition. Les journaux les plus importants qui traitaient ce problème en étaient: de Vienne — »Pester Lloyd«, »Deutsche Zeitung«, »Osten«, »Tagblatt«, »Grazer Tabesport«, »Zukft« et »Presse«, de Prague — »Politika« et »Refirma«, de Berlin — »Kreuz Zeitung«, de Osijek — »Die Drau« et autres. Les journaux les plus connus de l'opposition du pays, qui écrivaient avec une sympathie franche en sur le soulèvement en étaient: »Zastava« de Novi Sad, »Pozor« de Zagreb, »Narodno Oslobodjenje« de Belgrade et autres. Quoiqu'ils écrivaient des positions différentes et souvent qu'ils exposaient des données différentes sur les mêmes événements, ces journaux sont une source importante pour la compréhension des motifs, des cours et des conséquences de l'insurrection herzégovinienne de 1882. En resumant les résultats présentés par les susdites et autres sources, on peut conclure comme suit:

1. L'insurrection herzégovinienne était lié stratégiquement, militairement et politiquement avec l'insurrection à Krivošije et de cette région elle s'étendait vers certaines régions de la Bosnie. C'est pourquoi dans les dits journaux, au début de l'insurrection on parle de l'insurrection Krivošije-herzégovinienne relativement de l'insurrection de Boka-herzégovinienne et après un mois de l'insurrection de Boka-Bosnie-herzégovinienne.

2. Les insurgents n'étaient pas des bandits ni des brigands professionnels, comme la presse réactionnaire de la Monarchie les nommait. Ils représentaient des combattants contre l'administration politique de l'Autriche-Hongrie, qui renforçait l'exploitation économique des paysants. C'est là qu'on trouve le motif économique du soulèvement tout ensemble avec le mécontentement existant envers le système de l'administration du conturent. L'introduction de la soi-disant loi défensive ne représentait que versement de l'huile dans le feu, ce qui causa le commencement du soulèvement.

3. L'augmentation du nombre des insurgents, le renforcement de la morale des insurgés, du territoire et de l'organisation de la levée ainsi que le renforcement et le développement de la tactique et de la stratégie de la guerre de guerilla, représentaient les caractéristiques de la base du soulèvement. C'est pourquoi les pertes de l'ennemi étaient plus grandes que celles des insurgents.

4. Le soulèvement donna de grandes inquiétudes à la diplomatie de l'Autriche-Hongrie, par rapport à son écho et son intérêt international. Elle advint juste au temps quand l'Allemagne, l'Autriche-Hongrie et l'Italie formaient le premier bloc impérialiste qui commença inévitablement à entrer en conflit avec les anciens pays capitalistes: l'Angleterre, la France et ensuite la Russie.